

ΙΣΤΟΡΙΑΙ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΕΡΑΝΙΣΘΕΝΤΑ ΥΠΟ ΤΩΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ*

ΥΠΟ

ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΟΡΥΤΣΕΑΣ

Και νῦν ἐρχόμεθα εἰς τὸ ἐπίμαχον μέρος, ὅπερ θηρεύοντες πρὸς τὸν αἰόδιμον τοῦτον καὶ σοφὸν Κεφαλλῆνα μετὰ τὸν Θεοτόκην προσεδράμομεν, περὶ τῶν ἐν τῷ παραδείσῳ, ἅπερ ἄρδην μετὰ τοῦ παραδείσου αὐτοῦ ἀνταναρῶν δ' ἀποστάτης Βολταῖρος διὰ γελοίων ἐπιχειρημάτων, ὁ φιλοψευδέστατος, ὡς ἀποδείκνυται. «Ὁ δὲ καὶ τὴν ἐπενεχθεῖσαν κατάραν τῷ ὄφει ἐκείνην... «καὶ γῆν φαγῆ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου...» ἀργεῖν φησί· μηδὲ γὰρ χοῖ τρέφεσθαι τοὺς ὄφεις· τὸ δ' ἐσχάτης ἀμαθίας καὶ μέγιστον ἡμῖν τεκμήριον, ὅτι μηδὲ ἐνί γε κεφαλαίῳ προσέσχε τῆς Γραφῆς· οὐ μόνον γὰρ τῷ ὄφει ἐκείνῳ, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος ἐξέπεσε καὶ τῷ ἐκείνου σπέρματι, τὸ γῆν φαγεῖν καταράται τὸ θεῖον... ἀλλὰ καὶ τὸν Ἄδᾶμ «ἐπικατάρατός φησιν ἢ γῆ ἐν τοῖς ἔργοις σου, ἐν λύπαις φαγῆ αὐτὴν πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου, ἀκάνθας καὶ τριβόλους ἀνατελεῖ σοι». εἶτ' ἐπεξηγούμενον ἀντὶ τίνος ἐκλαμβάνει τὴν γῆν τῷ αἰτιατῷ ἐχρήσατο ἀντὶ τοῦ αἰτίου, καὶ «φαγῆ, φησί, τὸν χόρτον τοῦ ἀγροῦ, ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου», ὡς ταῦτόν εἶναι ἐς τὸ ἀκριβέστατον, ὃν ἔφημεν τρόπον, τό τε γῆν φαγεῖν εἰπεῖν καὶ χόρτον καὶ ἄρτον. εἴρηται δὲ ἄρτος ἀπὸ τοῦ αἴρω, τοῦ προσφέρω τῷ στόματι καὶ πᾶσαν τροφήν κατὰ τοῦτο σημαίνει ὁ ἄρτος. δηλοῖ δὲ Ἴπποκράτης πάντα τὰ βρώματα προσάσματα εἰπών, ἀπὸ δὲ τοῦ ἦρται ἄρτος. ὁ δὲ οὐδὲ λέξιν γοῦν εἰδώς, οὐθ' ἑλληνικὴν οὐθ' ἐβραϊκὴν, ὁ πάντα πλέον ἢ δαίμονες εἰδέναι τερατεύομενος. ὁ Ἄδᾶμ, φησίν. οὐκ ἔφαγεν ἄρτον, καίτοι ὁ Ἄδᾶμ, ὡς μαρτυρεῖ ἡ Γραφή, πλέον ἢ ἔννεακόσια ἔτη τῇ γεωργίᾳ προσανεῖχε. διασύρει δὲ καὶ τὸ εἰρημένον ἐκείνο «πηγὴ δὲ ἀνέβαιναν ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐπότιζε πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς». καὶ πῶς εἶχε, φησί, μία πηγὴ πᾶσαν ἄρδην τὴν γῆν; ἀλλ' ἡ Γραφή οὐ φησι «μία πηγὴ», ὥσπερ ὁ δεινὸς οὗτος διαλεκτικὸς καταφεύδεται ταύτης, ἀλλὰ «πηγὴ» ἀορίστως, ὃ σημαίνει πᾶν ὕδωρ ἀνιὸν ἐκ τῆς γῆς καὶ ταύτην ἄρδον· τὰ γὰρ ἀόριστα πληθυντικῶς δύναμιν ἔχουσι τοῦ παντός ὄντα περιληπτικὰ» (σ. 50—52).

* Ἀποδείξας ὁ διδάσκαλος ἀπὸ σ. 91 ἔ. λήρους τοὺς κατὰ τοῦ εὐαγγελίου λόγους τοῦ Βολταῖρου γράφει: «Πλὴν ἀλλ' ἐκ τῶν πάντων ὁμολογουμέ-

νων ὁ λόγος ἡμῶν χωρῶν ἀντίφρασιν γελιοσιτάτην πάντα πάντως ἔδειξε ταύτην, ἣν οὐδείς ἔχει ἂν εἰπεῖν, ὅπως οὐ δίκαιόν ἐστιν αἰ μετὰ χλεύης περιφέρεισθαι, διασύρεσθαι τε καὶ πρὸς πάντων καταπατεῖσθαι» (σ. 99). Ἀποτεινόμενος δὲ πρὸς τοὺς ὁμιλητὰς του λέγει περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βολταίρου: «*Φεύγετε μᾶλλον αὐτὰ ἢ κυνῶν τοὺς λυτιῶντας*· ἔστι γὰρ ἔστι πολὺ χεῖρω καὶ τῶν Κίρκης φαρμάκων· ἀλλ' ἐκεῖνα μὲν ὕθλοι καὶ τῇ σκηπῇ μόλις τὰ γε πιστεύομεν, τὰ δ' ἐν δόγμασι καὶ πράγμασι νικῶντ' ἐκεῖνα, εὐρίσκειται...» (σ. 102). Καὶ ἕτερος Κερκυραῖος ὁ Σπυρ. Σπινόλας ἔγραψεν «Ἀπάντησιν πρὸς Βολταῖρον»¹.

Καὶ αὐτὸς ὁ Εὐγένιος δὲν καθυστέρησεν κατόπιν εἰς τὸν κατὰ Βολταῖρου πόλεμον. Κατὰ τὸ 1767 ἐκυκλοφόρησε τὸ ψευδώνυμον ἔργον τοῦ Βολταίρου, ὅπερ μετέφρασεν ὁ Εὐγένιος, «Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας, δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικὸν ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν κοινοτέραν τῶν καθ' ἡμᾶς Ἑλλήνων διάλεκτον μεταφρασθὲν μετὰ καὶ σημειωμάτων τινῶν ἱστορικῶν καὶ κριτικῶν...» 1768².

Τὸ μισαλλόδοξον ρεῦμα τότε ἐν Πολωνία ἦν λίαν ἰσχυρόν, καὶ τοῦτο ἐδικαίωσε ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου τὴν ρωσικὴν ἐπέμβασιν, ἀλλ' ὁ φιλόσοφος συγγραφεὺς «δὲν ἦτο μόνον ἀνεξίθρησκος, ἀλλὰ καὶ ἀζυγόθρησκος», ὡς λέγει ὁ Π. Καλλιγᾶς, καὶ ὁ μεταφραστὴς δὲν ἐδίστασε διὰ σχολίων κατὰ τὸ τετραπλάσιον διεξοδικῶν τοῦ κειμένου νὰ μαστιγώσῃ τὴν ἐλευθεροστομίαν τοῦ εὐφυοῦς συγγραφέως, ὅστις οἶδε συγκρινῶν τὰ τερπνὰ μετὰ τῶν σπουδαίων. Μετέφρασε δὲ «*ἔργον ἀνδρὸς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, διότι διεκπομπεύει τὸ ἀνελεύθερον καὶ καταπιεστικὸν πνεῦμά της*». Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ ἡ Αἰκατερίνα Β' μετεγλώττισεν εἰς τὸ ρωσικὸν τὸ περὶ ἀνεξίθρησκείας κεφάλαιον τοῦ Βελισαρίου τοῦ Μαριμοντέλου. Αὕτη ὑπερέβη τὸν Βολταῖρον εἰς τὴν ἀνεξίθρησκείαν της δοῦσα ἄσυλον εἰς τοὺς Ἰησουῖτας καὶ διατάξασα τὴν μετάφρασιν καὶ τοῦ Κοραίου³. Ἀλλ' ὁ Εὐγένιος δὲν ἠρκέσθη εἰς τὸν ἔλεγχον τοῦτον, προσέθηκε καὶ ἴδιον κεφάλαιον ἢ μᾶλλον σύγγραμμα, διπλάσιον τοῦ Βολταίρου (σ. 151-223 τοῦ β' μέρους) τὸ «*Σχέδιωμα περὶ τῆς ἀνεξίθρησκείας...*». Περὶ τούτου ὁ διαπρεπὴς μαθητὴς του Ἄθαν. Πάριος γράφει: «Δείκνυσι τρίτον τὸν

1. Βλ. Γ. Βεντότην, Προσθῆμαι εἰς τὴν ἐκκλησ. ἱστορίαν Μελετίου Ἀθηναίων Δ', σ. 224.

2. Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι τῆς μεταφράσεως, ἥτις οὔτε ὄνομα φέρει οὔτε τόπον ἐκδόσεως διὰ «ὄν φόβον τῶν Καθολικῶν, δι' ὃν λόγον καὶ ὁ Βολταῖρος διὰ τοῦ Bourdillan ἐξέδωκε τὸ βιβλίον, ἀλλ' ὡς γράφει ὁ μεταφραστὴς «ἐζήτησε νὰ κρύψῃ ὀπίσω τοῦ δακτύλου του τὸν ἑαυτὸν του». Παρ' ἡμῖν ἐξεδόθη τὸ 1838 ἐν Ἀθήναις εἰς τὸν Β' τόμον ὑπὸ Γ. Αἰνιάνου «τῶν συγγραμμάτων Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου» μετὰ καὶ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου.

3. Βλ. πλείονα εἰς τὸν Α' τόμον τῆς Πανδώρας, Ἀθῆναι 1851, σ. 518 ἔ.

ὕπερ τῆς εὐσεβείας ζῆλόν του... ἐναντίον τῆς ἀθέου βολταιρικῆς ἀδιαφορίας, ἄξιον κατὰ ἀλήθειαν διὰ τὸ ἔχουν ἐγκόλπιον τόσον οἱ κοσμικοὶ ὅσον καὶ οἱ ἐκκλησι. ἄρχοντες, καὶ πρὸ τούτου ὁ προσεκτικὸς ἔλεγχος τῶν κατὰ τῆς εὐαγοῦς ἡμῶν πίστεως σοφισμάτων τοῦ ἀθρευτάτου Βολταίρου, τὰ ὁποῖα ἐνέσπειρεν εἰς ἐκείνην τὴν ἱστορικὴν ἐξηγήσιν τῶν περὶ τῆς Πολωνίας διχονοιῶν καὶ ἡ τῶν λοιπῶν δεισιδαιμονιῶν ἀνακάλυψις»¹. Ὁ Πάριος ἔσχατος ἔγραψε καὶ τὴν Ἀντιφώνησιν «Περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἢ ἀντιφ. πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων, δεικνύουσα ὅτι μάταιος καὶ ἀνόητος... καὶ διδάσκουσα ποῖα εἶναι ἡ ὄντως καὶ ἀληθινὴ φιλοσοφία... Παραίνεσις ἀφέλιμος πρὸς τοὺς ἀδαεῖς τοὺς πέμποντας τοὺς υἱοὺς τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην...» Ἐνετία 802 ὑπὸ Ναθαναὴλ Νεοκαισαρείας (ψευδώνυμον). Τῷ 1804 ὁ Εὐγένιος ἐξέδωκεν ἐν Λειψία «Ἐλεγχον κατὰ τῶν ... ψευδοφιλοσόφων». Ἄνωνυμος συγγραφεὺς τοῦ κατὰ στίχον ἐκδεδωμένου σπανιωτάτου βιβλίου ἐπιτίθεται σφόδρα κατὰ τῶν τοιούτων. βλ. κεφ. ις'. «Περὶ τινῶν ἀμαθεστάτων καὶ ἀχρηεστάτων (sic) καὶ κακοθηεστάτων ἱεροκατηγόρων καὶ τινῶν φιλομαθῶν γονέων, τῶν στελλόντων τοὺς ἑαυτῶν παῖδας χάριν μαθήσεως ἐν τῇ Εὐρώπῃ καὶ περὶ τινῶν διασήμων Ἑλληνομουσειῶν ἐν τῇ κλεινῇ Ἑλλάδι»².

Ἡ φυσικὴ θρησκεία καὶ ὁ Βολταῖρος, πῶς περιεπλάκη ὁ Εὐγένιος.

Τὰ καινὰ ταῦτα δαιμόνια προῆλθον ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὰς Εὐρώπας, ὅτε ὁ Rodin (1530-1597), οἱ ἐλευθερόφρονες Ἄγγλοι καὶ δὴ ὁ ἐκ Cherbury Ἔρβετος (1624) ἴδρυσαν τὴν «Φυσικὴν θρησκείαν». Ταύτην ὑπήγαγον ὑπὸ διαφόρους τύπους: τὴν «διαφώτισιν», τὸν «διῆσμόν», τὸν «θεισμόν» κ. ἄ. Διὰ ταύτης θέλουν οἱ αἰρεσιῶται οὗτοι τὰ συγκεντρώσουν τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ, ἣτις ὁρμαῖται, ἀπὸ ἐμφύτου ἐκ τῶν προτέρων γνώσεως (Ρωμ. α' 19,6,14 Σοφ. Σολ. ιγ' 5,8), ἔννοιαν, ἣν κατεπολέμησεν ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὁ Εὐνόμιος. Ἡ τοιαύτη θρησκεία εἶναι *φιλοσοφικὴ* ἀναφανεῖσα τὸ πρῶτον ἐπὶ Στωϊκῶν, κηρυκτῶν τὰς περὶ ἐνὸς Θεοῦ, προνοίας, πνευματικότητος καὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἀληθείας. Πρῶτος μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης ἔχων τὰς διαυγεστέρας περὶ Θεοῦ ιδέας, ἐκάλεσε «πρώτην φιλοσοφίαν» τὴν θεολογίαν, διότι ὁ Θεὸς νοεῖται ὡς ἡ πρώτη αἰτία τῶν ὄντων. Εἶτα ἐν τῇ Δύσει ἀνομάσθη «Φυσικὴ θεολογία», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν «χριστιανικὴν θεολογίαν». Κατὰ τὸν Ἐγγelon «τὸ γνῶρισμα τῆς φυσικῆς θρησκείας εἶναι ἡ ἐνόησις τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, καθ' ἣν ἡ φύσις λαμβάνεται ἐν τῇ ἀρχῇ οὐχὶ ὡς ὄλον... ἀλλ' ὡς

1. Αἰνιῶνος τόμ. Α', σ. κγ'. Ὁ Πάριος ἐξέδωκε καὶ «Χριστιαν. ἀπολογία κατὰ τῆς γαλλ. ἐπαναστάσεως». Κηπολις 1798.

2. «Ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἱστορίας σύμμικτα κτλ.» 1809², σ. 148-165, φαίνεται ἐκδοθέντα ἐν Λειψία.

μερική ὑπαρξίς. Τοῦτο τὸ ὠρισμένον φυσικὸν ὁ οὐρανὸς π. χ. ὁ ἥλιος, τὸ ζῶον, ὁ ἄνθρωπος, τοῦτο τὸ ἄμεσον φυσικὸν πρᾶγμα ἐκλαμβάνεται ὡς Θεός»¹. Περιεχόμενον αὐτῆς κατὰ τὸν Αὐγ. Νικόλαον εἶναι «αἱ φυσικαὶ καὶ ὑποχρεωτικαὶ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. ἀλλὰ βαθύτερον ὁ ἔξοχος οὗτος ἀπολογητὴς φιλόσοφος ἐξετάζων τὸ θέμα παρατηρεῖ «ὅτι τὸ ἐπίθετον «φυσική», τὸ ὁποῖον δίδομεν εἰς τὴν θρησκείαν θεωρητικῶς ἐξεταζομένην δὲν ἀρμόζει πλέον εἰς αὐτήν, ἅμα καταβῶμεν εἰς τὴν πρακτικὴν, ὅτε ἀληθῶς εἰπεῖν *ὑπερφυσική* πρέπει νὰ ὀνομασθῇ καὶ ἐπομένως ἀπραγματοποίητος... Ἡ μεγάλη αὕτη πειραματικὴ ἀλήθεια εἶναι ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου τοῦ θείσμου καὶ ὁ προσδόκιμος λίθος τοῦ Χριστιανισμοῦ» (Φιλοσ. μελέται μετὰφρ. Βραίλα Ἀρμένη, ἔκδ. β', τόμ. Α', σελ. 88, 89, 117). Οὕτω ἡ «διαφῶτισις» πλαισιούται πρὸς τὸν *πανθεισμόν*². ἀλλ' ὅτε ἡ θρησκεία ἐνσωματοῦται εἰς τὴν φιλοσοφίαν, θὰ ἔχη κατ' ἀδήριτον ἀνάγκην τὴν τύχην αὐτῆς. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἰδεολογικὴ φιλοσοφία κατεπολεμήθη, οὐχὶ ἀπλῶς ὑπὸ τῆς κριτικῆς τοῦ Καντίου, οὐχὶ μόνον ὑπὸ τοῦ σκεπτικισμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ θετικισμοῦ, εἶναι ὁ πόλεμος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας. Αὗται ἀξιούσαι νὰ λύσωσι τὰ μεγάλα ζητήματα τοῦ εἶναι καὶ εἰδέναι, τῆς γενέσεως καὶ τῆς γνώσεως, ἀμφισβητοῦσι τῇ φιλοσοφίᾳ τὴν ἐπιστημονικὴν ὑπόστασιν. Οὕτως ἡ «ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν» καθίσταται *ἀπλῆ ἐπιστήμη ἰδεῶν* ἢ ἐπιστήμη ὑπερβατικῶν ἐννοιῶν καὶ ἐν τέλει *δεσμὸς προσκαίρου ἐνότητος μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν*.

Τούτων οὕτως ἐχόντων ὁ Εὐγένιος ἔκλινε κατ' ἀρχὰς πρὸς τὸν Λεϊβνίτιον καὶ Βολταίρον. Οὗτος, καίτοι ὀπαδὸς τῆς ἀθεΐας, ἐν τῷ «Ἐγχειριδίῳ τῆς μεταφυσικῆς» ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ τελεολογικῶς καὶ κοσμολογικῶς καὶ δὴ καὶ ἠθικῶς. ἀπὸ τῆς τελευταίας ἀπόψεως ἐξηγοῦνται τὰ περιεχόμενα, ὅτι, «οἱ ἄνθρωποι καὶ ἂν ἀκόμη ἤθελον ἀρνηθῆ τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, σύμπασα ἡ φύσις διακηρύττει αὐτήν», ὡς καὶ ἐν «Φιλοσ. Λεξικῶν» γράφει: «καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχε Θεός, οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν

1. Κων. Λογοθέτου, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου, Ἀθήναι 1939, σ. 365. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς φυσ. θρησκείας κατ' οὐσίαν ἀρνοῦνται τὸν *χριστιανισμόν*, διότι κηρύττουν, ὅτι αὕτη ἦτο τελεία ἀπ' ἀρχῆς τῆς δὲν εἶχε ἀνάγκην τῆς ἀποκαλύψεως, εἶναι ἀρχαία ὄσον καὶ ἡ δημιουργία ... διὸ καὶ ὁ Ἀγγλος Ἰω. Tolland ἐν τῷ ἔργῳ «Χριστιανισμὸς ἄνευ μυστηρίων» ὑπεστήριξεν, ὅτι ἡ χριστ. θρησκεία οὐδὲν ὑπὲρ λόγον καὶ ἀκατάληκτον εἰσῆγαγεν, τὰ δὲ μυστήρια ἔχουσι *συμβολικὴν σημασίαν*.

2. Προδγμ. ὁ Diderot, ὅστις κατ' ἀρχὰς ἀποδεχόμενος τὴν ἀποκάλυψιν ἐγένετο βαθμηδὸν ὀπαδὸς τοῦ θείσμου (deismus) εἶτα τοῦ πανθεισμοῦ, τῆς σκέψεως καὶ τέλος τοῦ ὕλισμοῦ, ἀνέτρεψε δὲ καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Εἰς τὰς ἐγκυκλοπαιδείας μας οὐτε ἡ λέξις τῆς «Φυσ. θρησκείας» ὑπάρχει! Ἐπικρατεῖ πλήρης ἄγνοια· διὸ ἡ «Φιλεκπαίδ. ἔταιρεία μετέφρασεν ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ τὸ τοῦ Γαλλαουδέτου: «Βιβλίον τῆς νεολαίας περὶ Φυσ. Θεολογίας» (Ἀθήναι 1840).

ἔφεύρουν». Διδάσκων ὁ Εὐγένιος ἀπὸ τῆς ἔδρας εἰσήγαγε τὰ νέα φιλοσοφήματα ἀκολουθῶν τῇ ἐκλεκτικῇ μεθόδῳ. ἄλλ' ὡς φιλόσοφος προσεπάθει νὰ συμβιβάσῃ ἑαυτὸν πρὸς τὸν θεολόγον, διαφωνῶν πρὸς τοὺς δοξάζοντας, ὅτι δύνανται ἄλλως νὰ δογματίζουσι κατὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἄλλως κατὰ τὴν θεολογίαν (βλ. Λογικὴν ἐν σ. 61). Ἔβλεπε ἐν τέλει τὸ ζήτημα *παραδεχόμενος διττὴν θεολογίαν, τὴν φυσικὴν καὶ τὴν δι' ἀποκαλύψεως*. καὶ αὕτη μὲν εἶναι πάσης ἐρεῦνης ἀνωτέρα, ἐκείνη δὲ ὑπαγομένη εἰς τὰς κοινὰς ἐννοίας καὶ τὴν τῶν ὀρωμένων καλλονὴν συμβιβάζεται πρὸς τὸν φιλόσοφον. ἄλλ' οὕτω μόνον κατ' οἰκονομίαν λύεται τὸ ζήτημα, οὐχὶ βεβαίως συμφῶνως τῇ δογματικῇ θεολογίᾳ. Ὁ Εὐγένιος ὡς *ἐκλεκτικὸς φιλόσοφος προσεπάθησε τὸν θρησκευτικὸν τοῦ ζῆλον νὰ συμφιλώσῃ μετὰ τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς νὰ περιλάβῃ τὴν ἀποκάλυψιν*. Ἡρέσκετο ἀκολουθῶν τῷ συγχρόνῳ ρεύματι νὰ προσπελάσῃ πρὸς τὸν Βολταῖρον. Ἄλλ' οὗτος ὅσον ἱκανὸς ἦτο νὰ σαλεύῃ τὰς πεπαλαιωμένας προλήψεις μετ' εὐκαμψίας, τόσον ἐπιρροπῆς ἔξ ἄλλου εἰς κούφους κρίσεις καὶ ἀστηρίκτους ἀρχάς¹. Διὸ καὶ εἰς ἀπάντησιν τῶν ὑπερβολῶν τούτων ὁ Εὐγένιος γράφει, ὅτι *εἰς τὰ θεῖα καὶ μυστηριώδη τῆς πίστεως δόγματα ἡ ἐλευθερία τοῦ συλλογίζεσθαι εἶναι θρασύτης, τὸ δὲ ζητεῖν τὸν λόγον εἰς τὰ ἐπέκεινα τοῦ λόγου εἶναι ἄνοια*. Ἡ ψυχὴ, ὅταν θελήσῃ νὰ ἴδῃ ταῦτα μὲ ἄλλο φῶς πάρεξ ἐκεῖνο τὸ τῶν Γραφῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας, κατ' ἀνάγκην ὡς *τετυφλωμένη* θὰ καταστήσῃ εἰς τὸν κρημνὸν καὶ τὴν ἀπώλειαν. Παρὰ ταῦτα εἰς τὸ Θεολογικόν του — κατὰ τὸ παρ' ἐμοὶ χειρόγραφον, ὅπερ εἶναι πληρέστερον καὶ ὀρθότερον τοῦ *τετυπωμένου*² — ἐν κεφ. ιζ' τοῦ Α' βιβλ. σ. 49 καταφερόμενος διὰ πολλῶν ἐπιχειρημάτων καὶ σπουδαίων κατὰ τῶν χιλιαστῶν ἐπάγεται καὶ τὰ ἐξῆς — ὅπερ προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσῃ πρὸς τὴν ἀρχήν, ἣν ἔθετο εἰς τὴν

1. Βλ. Καλλιγᾶν ἐν Πανδώρα Α', σ. 518, ὅστις κατακρίνει τὸν Εὐγένιον, διότι παραδέχεται δύο εἶδη θρησκείας, τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως, ὅτε κατ' ἀνάγκην θὰ ἔχομεν καὶ δύο θεοὺς, ἀλλ' ἔξ ἄλλου φρονεῖ, ὅτι ἡ διαφορὰ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν μορφήν, διότι αἱ ἀλήθειαι τῆς ἀποκαλύψεως ἔχουσι ὀρισμένην ἐννοίαν εἶναι ἤδη φιλοσοφία (σ. 503). Ἐν τούτοις δὲν ἦτο καὶ ἀπηλλαγμένος ἀντιφάσεων (βλ. σ. 520).

2. Πολλοὶ αἱ ἀξίαι τοῦ ἡμετέρου κώδικος 1) Πρόλογος καὶ εὐρεῖα ἀνάλυσις τοῦ Ἀθαν. Πατρὸς ἐκ τῶν ἐγκρίτων μαθητῶν τοῦ Εὐγενίου ἐν Ἀθῶνι, ὅστις γράφει, ὅτι ἐγράφη εἰς τὸ νεόδμητον μέγαρον τοῦ Βατοπεδίου. 2) Σημειώσεις σπουδαῖαι ἐπὶ τοῦ ὄψας. 3) Ἀρίστη ὀρθογραφία. 4) Κεφάλαια ἐλλείποντα εἰς τὴν ἔκδοσιν (βλ. σ. 170—190). Τὰ μειονεκτήματα τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Ἀγαθαγγέλου Λοντοπούλου ἐξήλεγξεν ὁ Σπ. Παπαγεωργίου ἐν «Ἀθηναίῳ» τόμ. Β', 1873, σ. 78 ἔ. ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος λέγει, ὅτι τὸ μοναδικὸν χειρόγραφον, ὅπερ εἶχεν ὑπ' ὄψιν, «ἐπὶ τινος ἀδοκίμου μαθητοῦ τοῦ Εὐγενίου ἀντιγραφέν, ἦτο πλήρες ἀμαρτημάτων περὶ τε τὴν ὀρθογραφίαν καὶ στίξιν».

ὡς ἄνω περὶ παραδείσου διατριβήν' — «ἀλλ' ἐροῦσι Ματθ. κζψ ὑπισχνεῖται ὁ κύριος ἡμῶν». «Λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἀπάρτι ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πῖω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου». Ἄρα ἠδονὰς σωματικὰς ὑπισχνεῖται ὁ κύριος τοῖς ἀποστόλοις ἐν τῇ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ βασιλείᾳ. Ἄλλὰ τὸ λόγιον ὁ θεῖος Χρυσόστομος καὶ σὺν αὐτῷ ἄλλοι πολλοὶ διηρημένους περὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν ἀνάστασιν σὺν τοῖς ἀποστόλοις συνομιλίας, ἠνίκα ἔπινε μετ' αὐτῶν καὶ ἤσθιεν, οἱ δὲ μεταφορικῶς παρέλαβον τὰ λεγόμενα, ὡς καὶ τὰ παρὰ Λουκ. κεφ. κβψ «καθὼ διατίθημι ὑμῖν, καθὼς διέθετό μοι ὁ πατήρ μου, βασιλείαν, ἵνα ἔσθιτε καὶ πίνητε». Ἐροῦσι γὰρ τρίτον, εἰμὴ τοιαύτην συγχωρήσωμεν βασιλείαν, πῶς ἂν τ' ἀληθῆ ὑπεσχημένον εἴποιμεν τὸν κύριον τοῖς ἀποστόλοις Ματθ. ιθψ «πᾶς ὃς ἀφῆκεν οἰκίας ἢ ἀδελφούς ἢ ἀδελφὰς ἢ πατέρα ἢ μητέρα ἢ γυναῖκα ἢ τέκνα ἢ ἀγροὺς ἕνεκεν τοῦ ὀνόματος μου ἑκατονταπλασίονα λήφεται καὶ ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσει...» οὐκοῦν ἡ ἐπαγγελία νοητέα ἐν πνεύματι καὶ ἐν τοῖς πνευματικοῖς τῶν ἀγαθῶν ἢ ἀντιμισθία. Ἐχόμενος οὕτω στερεῶς τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὁ ἀνὴρ θεωρίας μετὰ τοῦτο παρενέειρε τὰ περὶ τῆς μετὰ θάνατον ἀντιμισθίας τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὁ Κύριος ἐπηγγείλατο, εἰς δύο τὰ ἐξῆς κεφάλαια : ιη'. «Πότερον, ἡ μακαρία ὄρασις ἅπασιν τοῖς μακαρίοις ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις τῆς ἴσης ἔσται τελειότητος ;» καὶ ιθ'. «Ποῖον τὸ τῆς ὄρασεως τῶν μακαρίων ἔστιν ἀντικείμενον ;» (σ. 53 - 55). Τί δὲ εἶναι τοῦτο ; οὐχὶ βεβαίως τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ οὔτε τὴν ὑπέρθενον οὐσίαν βλέπουσι καὶ φύσιν, «ἀόρατον οὖσαν καὶ ἀπερίληπτον πάση κτιστῇ οὐσίᾳ, εἴτ' ἀγγελικῇ εἴτε βροτείᾳ», ἀλλὰ τὰς ἀπείρους αὐτοῦ ιδιότητας* «ὄρωσι γὰρ τὸ πανσθενές, τὸ σοφόν, τὸ ἀγαθόν, τὸ προνοητικόν, τὰς τε προσωπικὰς σχέσεις καὶ ὑποστάσεις...» (σ. 54). Ἄλλὰ πολλάκις ἀσυναίσθητως ἐξολισθαίνει τῆς θέσεώς του καὶ μεταπίπτει εἰς τὴν κοινὴν περὶ παραδείσου καὶ κολάσεως δόξαν. Οὕτως ἐν τῷ προηγ. κεφαλαίῳ, τῷ ιζ', ἀντικρούων τὸ περὶ προσκαιρῶν βασάνων δόγμα τῶν Δυτικῶν γράφει : «Προσηγηθήσεται ἡ τῆς κρίσεως ἡμέρα τῆς ἀποδόσεως. τῷ ὄντι περιττὴ ἂν εἴη τῆνικαῦτα ἡ τοῦ Θεοῦ παρουσία καὶ ἡ κοίσις ἐνὶ δὲ ἐμάστῳ ὁ εὐκαὶὸς προσηγησῆσθε καὶ προὔδεδότο τόπος παραντίκα θανόντι»

1. Ταύτην παρέλαβεν ὁ μεταγλωττίσας τὸν Βλασόπουλον Χριστ. Φιλητᾶς ἐκ τοῦ Αἰνιᾶνος.

2. Τοῦτο ἀντικείμενον εἰς τὸ φρόνημα τῆς ἐκκλησίας πρβ. Α', Κορ. ιγ', 12 «βλέπομεν γὰρ ἄρτι ἐν ἐσόπτρῳ». τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. Ὁ Μακάριος γράφει : «Συνοικοῦντες οἱ δίκαιοι διαπαντὸς τῷ Κυρίῳ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν ἀξιοθήσονται ὄραν τὸν τρισυπόστατον πρόσωπον πρὸς πρόσωπον «Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, οἱ οὗτοι τὸν θεὸν ὁρῶσι» Ματθ. ε', 8 (Ἐγχειρίδιον... δογματικῆς θεολογίας συγγραφὴν μὲν ῥωσιστὶ ὑπὸ τοῦ ... μητροπ. Μόσχας ... Μακαρίου ἐξελληνισθὲν δὲ ὑπὸ Νεοφ. Παγίδα ἀρχιμανδριτοῦ, Ἀθῆναι 1882, σ. 575.

ἔμοι τε δοκεῖ τὴν τῶν Σοδόμων γενομένην πυρὶ καὶ θείῳ ἐξώλειαν τύπον οὖσαν τῆς ἐν ἄβου διὰ πυρὸς τῶν ἁμαρτανόντων κολάσεως» (σ. 52). Οὗτος ὁ πολὺς Εὐγένιος καὶ ἐνταῦθα φαίνεται ἐκλεκτικός φιλόσοφος, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ συμβιβάσῃ τὰ ἀσυμβίβαστα.

Τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Εὐγενίου καὶ ὁ κατ' αὐτοῦ πόλεμος ὡς φιλελευθέρου.

«Ἡ ἐπιστήμη διὰ τὸν Εὐγένιον κέκτηται ἰδίαν ἀξίαν καὶ ἔμμονον σκοπὸν νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως χωρὶς νὰ ὀπισθοδρομῇ δειλιῶσα οὔτε ἀπὸ ὕψη οὔτε ἀπὸ βᾶθη, οὔτε διότι ὁ κοινὸς ὄμιλος δὲν δύναται νὰ συνακολουθήσῃ ἐπεφημῶν»¹. Ταῦτα ὅμως ὁ κληρὸς τοῦ καιροῦ ἐκείνου δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκτιμήσῃ· διὸ ἐξηγέρθη καὶ διέβαλε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Εἶχε καταρτίσει ὁ ὑπέροχος ἀνὴρ πλήρες φιλοσοφικὸν σύστημα, ἐν ᾧ ἠκολούθει τοὺς Εὐρωπαίους, «οὓς οἱ ἀμαθεῖς ἔλεγον *κούτζουρα*»². Ὁ πόλεμος ἦτο τόσῳ σφοδρὸς καὶ τόσῳ ὠργίαζεν ἢ συκοφαντία καὶ τὸ ψεῦδος, ὥστε εἶχον τρομοκρατηθῆ πάντες οἱ σύγχρονοι διδάσκαλοι. ὁ αὐτὸς Ἰώσηπος ἐν ἀρχῇ (σ. 39) γράφει: «Ἐγὼ ἐνθυμούμενος τὰς πολλὰς μαγγανείας, αἵτινες ἐκινήθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τοῦ σοφωτάτου Εὐγενίου ἐν τῷ Ὁρει καὶ τὸ δεύτερον εἶτα κατὰ τοῦ περιβλέπτου Νικηφόρου ἐν τῷ σχολείῳ τοῦ Ἰασίου, τοὺς ὁποίους εὐγένεια, εὐγλωττία, πολυμάθεια, πολλὰ προτερήματα ἄλλα, οὐδὲν ἠδυνήθη (sic) νὰ προασπίσῃ αὐτοὺς κατὰ τῶν κακῶν ἐπεμβολῶν...» καὶ ἐξήτει νὰ φύγῃ ἐξ Ἰασίου καὶ αὐτός, ἀφοῦ ἐκείνοι «ἀπληρήθησαν τὸ γένος ἡμῶν καὶ ἀνεχώρησαν διὰ τὴν κακὴν μεταχείρισιν, τὴν ὁποίαν ἑκάτερος ἔλαβεν ἐξ ἡμῶν, καὶ ἐν ᾧ ἢ ἐν μέσῳ ἡμῶν παρουσία αὐτῶν ἦτο τὸ καύχημα ἡμῶν, ἢ ἀναχώρησις... κατήνησε τὸ ὄνειδος ἡμῶν κτλ.». Κατωτέρω ἐν σ. 170 παρενείρει καὶ τοῦτο σχετικῶς πρὸς τὸν πόλεμον ἱερωμένου τινός, ὃν δὲν ὀνομάζει καὶ ὃν εἶδομεν ἀνωτέρω δι' ἑλίαν ὑβριστικῶν φράσεων περιλούοντα τὸν κλεινὸν καὶ παρὰ πάντων θαυμαζόμενον καὶ ὑπερψούμενον ἱεράρχην: «Ἰλεὼς σοὶ ἢ φιλαλήθεια, ᾧ πανοσιώτατε, πρὸς τὸν ἄνδρα»³! Εἶναι ἀνεκδιήγητα τὰ ὅσα ἔπαθεν ὁ ἀοίδιμος ἀνὴρ. ὅσον μεγάλη

1. Π. Καλλιγᾶς ἐν Πανδώρα, τόμ. Α', σ. 521.

2. Ἰωσ. Μοισιάδακος, Ἀπολογία, Βιέννη 1780, σ. 132. «Ἐκθεσις ἢ ἀπολογία ἢ πρὸς τὸν ἱερωμένον», σ. 132. Εἰς τὸ παρ' ἐμοὶ ἀντίτυπον σημειοῦνται διὰ συγχρόνου χειρὸς ταῦτα: «Ναί, κούτζουρα! ὅλα τὰ παρόντα συστήματα τῶν σοφῶν εἶναι Ἑλληγόν, μόνον τὰ ἄλλα εἶναι τῶν νεωτέρων. σιγάτωσαν λοιπὸν καὶ τὸ μαρὸν στόμα ἕς ἐμφραγῆ».

3. Κατ' αὐτοῦ ἐγράφη μεθ' ὑπερμέτρου σφοδρότητος καὶ ἀθυροστομίας ἀρεποῦς «Ἐπιστολὴ Εὐγενίου Βουλγάρου πρ. ἀρχιεπισκόπου Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος σταλεῖσα εἰς Τριέστι πρὸς ἀναίρεσιν φληνάφου τινός καὶ δυσσεβοῦς» παρ' Αἰνιᾶνι, ἐνθ' ἀνωτ. Α', σ. 5—13. Ὑπογραφή. «εἰλικρινῆς ὡς ἀδελφὸς ἐν Χριστῷ δοῦλός τε καὶ εὐχέτης τῇ 12 Αὐγ. 1790 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐγένιος». εἶναι ἀπάντησις εἰς τὸν λιβελλὸν «Καλοκινήματα» καὶ τὰ παρόμοια.

καὶ ἀσύλληπτος ἦτο ἡ σοφία του καὶ ἡ πανδαημοσύνη, τόσον ἐγιγαντοῦτο καὶ ἐθρασύνετο καὶ ἡ κακία καὶ τὸ ἀκόρεστον τῶν ἐχθρῶν του πάθος, καὶ δὴ τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Β' καὶ τῶν Ἀγιορειτῶν, οἵτινες ἔκτοτε δυστυχῶς διειτρήσαν καὶ διέθρεψαν ἐπιμελῶς τὴν κατὰ τῶν λογίων ἀντιπάθειαν. καὶ ἐπέρχεται μοι νὰ ἐπαναλάβω τὰ λεγθέντα ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Νεοφύτου Δούκα ἀναγγόντος τὴν «Ἀπολογία» τοῦ Εὐγενίου πρὸς τὸν Κύριλλον: «ἔστέναξα μὲν ἐπὶ τοῖς τότε συμβάσι, γράφει, ἐθρόνησα δὲ ἱκανῶς καὶ τὰ νῦν, ὡς οὐδὲν ἐκείνων ἀπολειπόμενα... ὦ! οἶα μὲν ἂν ἦν ἡ Ἑλλάς μὴ ὄντος ἐν τῷ τότε Κυρίλλου!»¹.

Ὁ Εὐγένιος εἰς τὸ τέλος τοῦ ἐλέγχου, ὃν ἔγραψε κατὰ Νεοφύτου², παραπονούμενος κατ' αὐτοῦ, διότι ἀφῆκεν ὅλους τοὺς ἄλλους ἐστράφη μόνον κατὰ τοῦ παλαιοῦ φίλου, γράφει: «Ἄλλὰ γὰρ τούτους μὲν καὶ θαυμάζεις πάντας καὶ [περὶ] πλείστου τοὺς λόγους ποιεῖς καλῶς ποιῶν, ὡς ὑπὸ μηδεὸς μὲν πάθους ἐν τῷ κρίνειν ἀγόμενος, αὐτὴν δὲ ἀτρεκίην καθαρῶ νοὸς ὀμματι λεύσω»³ πρὸς ἡμᾶς δὲ καὶ τὰ ἡμέτερα τὸν ὀφθαλμὸν τὸν πονηρὸν ἐπαφεῖς, οὐδὲν ἐν αὐτοῖς, ὅτι μὴ πυρὸς ἄξιον, ἰδεῖν ἐδυνήθης. Ταύτη τοι καὶ δι' ὅλης μὲν σου τῆς βίβλου συνεχῶς οὐ διέλιπες ἡμῶν καταστοχαζόμενος, πρὸς αὐτῷ δὲ τῷ τέλει... ὅλην σου τὴν φαρέτραν τῶν λόγων καθ' ἡμῶν ἐξεκένωσας⁴. Καὶ

1. Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους, Αἴγινα 1835, Α' (26) σ. 30.

2. «Ἐπὶ τῶν ὑπομνηματικῶν παρεκβολῶν τοῦ σοφολογιστάτου ἐν Ἱεροδιακόνοις Νεοφύτου τῶν εἰς τὸ Δ' τῆς Γραμματικῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ *Κριτικαὶ ἐπιστάσεις*, ἐκτεθεῖσαι... ὑπὸ τοῦ πανιερ. ἀρχιεπισκόπου κ. Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου, Ἱεροδιακόνου ἔτι ὄντος...» Βιέννη 1806. Πρὸ ἔτους ὁ Εὐγένιος εἶχεν ἐκδώσει ἴδιον βιβλίον «Σχόλια εἰς τὸ Δ' βιβλίον τῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ γραμματικῆς» (μεταφρασθέντα ἐκ τοῦ λατινικοῦ καὶ συμπληρωθέντα).

3. Τὸ μὲν ἀτρεκίη εἶναι ὁ ἰων. τύπος τοῦ ἀτρέκεια=ἀκρίβεια, τὸ δὲ λεύσω δέον νὰ γραφῆ μετὰ σσ, διότι ὁ μέλλων εἶναι λεύσω καὶ σημαίνει βλέπω.

4. Τὸ μικρόλογον βιβλίον ἐπεγράφετο «Φιλόσοφος ἢ θεϊστής», ὅπερ οὐκ εἶδον ποτὴ κοπιᾶσας. Ὁ συγγραφεὺς ἦν ἀσκητὴς τῆς λαυριωτικῆς σκῆτης τῶν Καυσοκαλυβίων καὶ ὑπακούσας εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Εὐγενίου ἀνέλαβε νὰ διδάξῃ εἰς τὴν Ἀθωνιάδα. ἀλλ' ὡς γράφει οὗτος «ἐπιχειρωσθεὶς ψυχρῶς ἐν ἀρχῇ τῶν γραμματικῶν τὴν παράδοσιν εἰς δύο μῆνας σὺν ἡμίσει προσκορῆς γενόμενος ἀνεχώρησε, καὶ προκρίνει τὸ νὰ κατομῇ εἰς τὸ Καυσοκαλυβιον, ὁμαλίζον τὴν τραχεῖαν καὶ ἀπόκροτον κέλλαν, παρὰ νὰ κοπιᾷ εἰς τὸ σχολεῖόν τι τέκνα δημιουργῶν τῇ Ἀβραάμ» (Λογάδου Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ σ. 83).

Ὁ Εὐγένιος ἀπανταχοῦ διαπρέψας ἔπρεπε νὰ ἀναγκασθῆ νὰ ἔχῃ καὶ ἐχθρούς, χαρᾶκτηριστικὸν δὲ τοῦτο τῶν μεγάλων ἀνδρῶν. Ἐν Ἰωαννίνοις εἶχε τοὺς διδασκάλους τῆς ἀντιπάλου σχολῆς Γκιούμα, οἵτινες κατηγορήσαντες αὐτὸν ὡς ἀδαῆ τῆς ἑλλ. γλώσσης ἠνάγκασαν, ὡς ἔδεται, νὰ συγγράψῃ ἐπίτηδες εἰς ἀρχαῖζουσαν δύσληπτον τὴν Λογικὴν (βλ. πρὸλ. συντάξ. Ἀσωπίου). Ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ ἔπειτα θαυμαστῆς τοῦ μεγάλου διδασκάλου Κωνσταντίου Α', ὁ ἀπὸ Συναίου, παρεσύρθη ἐν τῶν φληναφιῶν τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου (Ἐκκλ. ἀλήθ. Δ', σ. 27). Ἡ Λόρα δ' Ἰστρίας εἰς τὸ βιβλίον *La vie monastique dans l'église orientale* διηγεῖται τὸ κατὰ τοῦ Εὐγενίου πάθος Βατοπεδινουῦ μοναχοῦ, ὅπερ ἐξεδήλωσε πρὸς Γάλλον θαυμάζοντα τὰ ἐρεῖπια τῆς Ἀθωνιάδος σχο-

οὕτω τοῦτο ἡμῖν δεινόν, καίπερ ὄν δεινόν, εἰ τὰς δόξας ἡμᾶς ἐν τῷ φιλοσοφεῖν ἀποδείξει σφαλλομένους ἠγωνίῃσαι προθυμώτατα (sic) ἐθάδες γὰρ αὐτοὶ τῶν τοιούτων ὄντες ἀγῶνων τοῖς ἐμπίπτουσιν οὐ δυσχεραίνομεν, ἥδιστα δὲ (εἰ μὴ φορτικὸν εἰπεῖν) ἀπαντῶμεν λόγον ζεῖ ὑπέχειν ἐτοίμως ἔχοντες τοῖς λαβεῖν ἐθέλουσιν. Ὁ δὲ μέσης αὐτῆς ἡμῶν καθήσαστο τῆς ψυχῆς ἐκεῖνο ἐστίν, ὅτι καὶ ὁπαδοὺς εἶναι κρίνεις ἀνδρῶν ἑτεροδόξων, Μαλεβραγγίους τινὰς καὶ Καρτεσίους, ὄνόματα οἷα εἰκὸς παρ' ἡμῖν διαβεβλημένα καθυποβάλλων καὶ κακῶς ἀκούοντα, ἴν' ἐντεῦθεν σοὶ γένηται καὶ λαμπρότερον ἡμῶν στηλιτεῦσαι τὸ περὶ τὴν πίστιν, ὡς οἴη, πλημμελὲς καὶ διάστροφον τῶν ἄλλως γενναίως (εἰ χρῆ καὶ καυχῆσασθαι) κατὰ τῶν νεωτεριστῶν ἐκείνων ἀγωνισαμένων καὶ πολλοῖς ἐλέγχοις πολλαχοῦ τῶν ἡμετέρων συγγραμμάτων [τὰ] ἐκείνων καταβεβληκώτων φρονήματα. Πῶς γὰρ οὐ δεινόν, εἰ ἐπ' ἐκείνοις αὐτοῖς ἐγκαλούμεθα, ἐφ' οἷς καὶ ἐπαινεῖσθαι ἂν ἤμεν ἄξιοι; Δι' ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν ἡμῶν λόγων, οὓς τε ἀπὸ στόματος τοῖς ὅσοι ποτὲ ἀκροᾶσθαι ἡμῶν ἀξιούσιν ὑποτιθέμεθα, καὶ οὓς συγγραφῇ παραδεδώκαμεν, οὐδένα τῶν πάντων ἀγῶνα μετὰ πλείονος τῆς προθυμίας καὶ ζήλου ἐνεστησάμεθα, ἢ ὅτε τούτους δὴ τοὺς νεωτέρους ἀπελέγχειν ἡμῶν ἐγένετο καὶ τούτων τὰς δοξασίας τῆλε μάλ' ἤχι βύθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι βέρεθρον ἐλαύνειν, ἐν οἷς ἂν δόξειεν ἀλογεῖν τοῦ ἀληθεστέρου φρονήματος... Μὴ γὰρ τοῦτο οἴου νικῆν... τὸ εἰς θρησκείαν ἢ δόξαν ὑβρῖσαι μὴ ἀγαθὴν φαινομένην· οὐδὲ γὰρ οὐδ' εἰ κεκριμένως αὐτὴν ἐξελέγξεις ἤδη τὰ Σωπάτρου καλά... Δέον γὰρ τὸ μὴ ὀρθὸν τῆς δόξης περὶ ἐκάστου δεικνύντας λοιδοριῶν ἀπέχεσθαι καὶ ὑβρεων τῶν πρὸς τοὺς δοξάζοντας· αὐτοὶ καὶ εἰς τοῦτο οὐ προσηκόντως ἐξεκυλίσθημεν, τὸ μὲν ὑπὸ ζήλου δικαίου παρασυρέντες, τὸ δὲ καὶ προφυλακὴν τινα τοῖς μετιοῦσι τὰ ἡμέτερα ἐντεῦθεν μηχανησάμενοι, ὡς ἂν μὴ ἐπισοφία καθ' ἡμᾶς τοὺς ἀνδρας θαυμαζομένους ἀκούοντες καὶ πολλὰ ἄλλως καὶ λόγου ἄξια ὑπ' ἐκείνων πεφιλοσοφημένα μανθάνοντες, πάντη πρὸς αὐτοὺς θαυμαστικῶς ἔχωσι καὶ ὑπ' αὐτῶν ἄγεσθαι, ὅποι ἂν ἐθέλωσιν, ἑαυτοὺς παρέχωνται... Αὐτὸς δὲ ταῖς καθ' ἡμῶν διαβολαῖς ἀπλήστως ἄχρι τέλους ἐπεντροφῶν Μαλεβραγγίτας σχεδὸν καὶ Καρτεσιανίτας ἡμᾶς ἐναπέδειξας... ἀλλὰ γὰρ οὐδὲν τὸ θαυμαστόν. ἐκ τούτων νῦν ἡ σοφία εὐδοκιμεῖ, αὕτη νῦν ἡ Μοῦσα ἀνθεῖ, ἐντεῦθεν οἱ πολλοὶ τὸ ἀριστεῖον ἔχειν πρὸ τῶν ἄλλων ἐν

λῆς. οἱ Ἁγιορεῖται τὰ μάλιστα ἐπηρεασθέντες κατὰ Εὐγενίου ὑπὸ τοῦ μισοκάλου Κυριλλου καὶ κατεδίωξαν ἀπηνῶς αὐτὸν καὶ κατεκράτησαν καὶ τὰ πράγματά του «χειροδὶ καὶ τινες γενόμενοι οἱ ἐκεῖ σὺν οὐδενὶ λόγῳ», ὡς γράφει τῷ 1759 πρὸς τὸν μαθητὴν του, τὸν Καμπανίας Θεόφιλον (Ἐκκλ. Φάρος Ἀλεξανδρείας, τόμ. Ε', 1912, σ. 496). Ὑπερίσχυεν ἐν Ἄθῳ τὸ ὀπισθοδρομικὸν πνεῦμα τοῦ στενοκεφάλου Νικοδήμου, ὅστις σφόδρα ἐπιτίθεται κατ' αὐτοῦ, διότι ἐν τῇ «Ἐκατονταετηρίδι» ἔγραψεν ὅτι, οἱ φερόμενοι ἀποστολικοὶ κανόνες δὲν ἐγράφησαν ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ἀλλ' εἶναι μεταγενέστεροι, ὡς παραδέχεται νῦν ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη.

λόγοις ἐλπίζουσιν, εἰ μόνον ἑτεροδιδασκαλίας καὶ κακοδοκίας τοὺς ἄλλους γράφοντες θαυμασταὶ τινες τὴν σοφίαν αὐτοὶ ὡς ἄρα καὶ τῷ λόγῳ ζηλωταὶ αὐτοὶ εἶναι δόξουσιν». Καὶ ἐπάγεται ὁ θαυμασὸς ἀνὴρ τὸ περιγδόμενον οἶκ ἀπὴλλοι γινόμενον δοκησιοσοφίας συγχωρουμένης ἄλλως εἰς τοιαύτας περιστάσεις. «Ἄλλοις ταῦτα, μὴ ἔμοιγε, Νεόφυτε· *δαφνίνην γὰρ φορῶ βακτηρίαν, ἐμοὶ μὲν ἀλεξίκακον οὖσαν, τοῖς δὲ ἀδίκως τε καὶ συκοφαντικῶς προσιοῦσι σὺν αὐτῇ κεφαλῇ τοῦ τύφου κατακλῶσαν τὸ φύσημα*» (σ. 483—486). Ὅποια ἀπότομος στροφή μεταξὺ δύο σπουδαίων φίλων! Πρὸς χάριν τοῦ Νεοφύτου ὁ Εὐγένιος ἔγραψε τὸ σοφὸν ἐν τῷ «Θεολογικῷ» κεφάλαιον ζ', τοῦ Γ' βιβλ. «Περὶ τοῦ προπατορ. ἁμαρτήματος» τοῦ ἡμετέρου κώδικος (σ. 170-190, 4ον) (τὸ μεγαλύτερον κεφ.), ἔνθ' ὀνομάζει αὐτὸν «φυτὸν ἐμὸν παρὰ τὰς πηγὰς τῆς καλλιρροῦ τῶν Θεοῦ σοφίας ἐννεάσαν ναμάτων καὶ καρπὸς φέρον πυκνὸς τοὺς τοῦ πνεύματος...» (σ. 190).

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ σπανιώτατον, ὅσον καὶ περιέργον βιβλιάριον «Ἡ ἀθλιότης τῶν δοκησιοσόφων» πρὸς πίστωσιν πόσον ἐπιπολαίως διημιφισβήτησαν τὰς θρησκευτικὰς πεποιδήσεις τοῦ Εὐγενίου οἱ ἀδυσώπητοι ἐχθροὶ του, ἀφοῦ παρέσυραν καὶ αὐτοὺς τοὺς φίλους αὐτοῦ καὶ θαυμαστάς, ὡς εἶδομεν καὶ αὐτὸν τὸν Νεόφυτον. Γράφει λοιπὸν ὁ Ν.Ν. πρὸς ἀναίρεσιν τῆς τοιαύτης πλάνης τοῦ ἀνωνύμου λιβελλογράφου: «ὅταν δεῖξω μὲ ἐπιχειρήματα, ὅπου νὰ ἀρκοῦν εἰς κάθε ἄνθρωπον, ὅπου διαλέγεται φιλαλήθως, ὅτι τοῦ Χριστοῦ ἡ θρησκεία δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι τῶν ἀνθρώπων ἐφεύρεμα, δικαίως τότε θέλεις καταδικασθῆ, ὅτι τὴν δύναμιν τῶν λόγων τοῦ Εὐγενίου δὲν ἐξυγοστάτησες, οὔτε ἐμβριθῆ ἐπίκρισιν ἔκαμες ἐπάνω εἰς τὴν θρησκείαν. Πόσους ὁμοιοπαθεῖς ἔχεις!» (σ. 18) καὶ ἐν ἐκτάσει προσεπιμαρτυρεῖ τὴν εὐσέβειαν τοῦ Εὐγενίου (σ. 99-56) καὶ εἶναι ἡ καλλιτέρα ἀπολογία, ἣτις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συντελέσθη παρὰ τοῦ ἰδίου, ὅστις ψάλλει τελευταῖον τὸν ἀναβαλλόμενον εἰς πεπλανημένους συγχρόνους Εὐρωπαίους φιλοσόφους¹: «Ὅταν μία θρησκεία, καθὼς εἶναι ἐκείνη τοῦ Χριστοῦ, εἰρηνοποιεῖ κάθε κατάστασιν ἀνθρώπων... καὶ μία διδασκαλία, καθὼς ἐκείνη τῶν τοιούτων φιλοσόφων, συνθορυβεῖ καὶ συνταράσσει κάθε πρᾶγμα, *ζητεῖ νὰ ἀνατρέψῃ ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ βασίλεια, νὰ συκόσῃ ἐπὶ τὴν ἀσπίδα κάθε τάξιν, κάθε δεσμὸν φιλίας, κάθε φόβον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, κάθε αἰσχύνην, νὰ τοὺς καταστήσῃ θηρία καὶ κτήνη ἀληθῶς, δηλαδὴ φιλοσοφικῶς ἐλευθέρους, τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν καὶ ὁ πλέον ὑπομονητικὸς καὶ ἀόργητος ἄνθρωπος ἀναγκάζεται νὰ τὴν καταπτύσῃ πλήρως*

1. Ἀντιγράφωμεν ἐκ τοῦ παραρτήματος τοῦ ἐν τέλει τοῦ Β' τόμου τῶν «Παπιστ. ἐλέγχων» τοῦ Η. Τανταλίδου δημοσιευθέντος τὸ ἀνωτέρω ἀνέκδοτον περὶ Βολταίρου ἐκ στόματος αὐτοῦ τοῦ Εὐγενίου: «καὶ ἕνας ἄθεος ἀπεδείκνυε μὲ ἕνα ρητόν... τῶν Ψαλμῶν, ὅτι «οὐκ ἔστι Θεός», πλὴν ἐσιώπα τὸ γεγραμμένον παρὰνω: «Ἐἶπεν ἄφρων». Κατὰ Λατίνων στηλετυ. ἐπιστολὴ σ. 282.

τῷ στόματι καὶ νὰ στοχασθῆ ἕκείνο ὁποῦ εἶναι, βδελυκτὴν, μυσαρὰν καὶ τοῦ ἁῖδος σκότειον γέννημα». Μίαν φανερὰν ἐσωτερικὴν ἀπόδειξιν περὶ τοῦ ἀληθοῦς συγγραφέως ἔχομεν τὴν ἐπίλογον, ὅστις ἀνάγεται εἰς τὸ μετὰ χειρὰς θέμα τῆς πραγματείας ἡμῶν, τὸ καὶ σπουδαιότερον σημεῖον τῆς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας. «*Τελεῶνω μὲ τὸν παράδεισον, γράφει, καὶ λέγω, ὅτι ἂν ἡ πίστις εἶναι θεία, καθὼς τόσα αἴτια μᾶς πληροφοροῦν καὶ ὑποσχομένη αὐτῇ τὸν παράδεισον, ἔπεται ὅτι οἱ κόποι τῶν χριστιανῶν ἀποβλέπουν εἰς ἓνα σκοπὸν ἀλάνθαστον. Σκοπός, ὅστις περιέχοντας μίαν μακαριότητα ἐντελῆ καὶ αἰώνιον, ποτὲ δὲν πληρῶνεται ἔξαρκούντως μὲ τοὺς προσκαίρους κόπους μιᾶς ζωῆς βραχυτάτης· καὶ ἄμποτε νὰ γνωρίσωμεν τούτην τὴν ὀλβιωτάτην ἀληθεῖαν συγκαταλεγόμενοι μὲ ὄσους θέλουν τὸν ἀπολαύσει. τῆς ὁποίας πλεόν λαμπρὰν καὶ ἀδιάσειστον εὐτυχίαν δὲν ἠξεύρω νὰ σοῦ εὐχηθῶ, φίλε μου» (σ. 57) ¹. Οὕτως ἐνόμισεν ὁ Εὐγένιος ὅτι μετριάξει πως, ὅσα περὶ παραδείσου ἀνωτέρω ἔγραψεν. Προληπτικῶς λέγομεν, ὅτι κατωτέρω θὰ παραλάβωμεν ὅσα περὶ παραδείσου εἰδικῶς ἔγραψεν ὁ Βολταῖρος, ἅπερ παρέσυραν τὸν ἱεράρχην μας νὰ ἀκολουθῆ ἀπρὶξ τὴν γνώμην τοῦ Ὁριγένους.*

Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ὁ Εὐγένιος ἦτο τέλειος ἀνὴρ καὶ ἀληθὴς φιλόσοφος ἔχων ὡς κύριον προσὸν νὰ κηρύξῃ τῇ μεγάλῃ φωνῇ τὰς φιλοσοφικὰς ἀληθείας καὶ νὰ καταπολεμῇ τὰς θρησκευτικὰς πλάνας καὶ δεισιδαιμονίας τοῦ λαοῦ ἀντικαθιστῶν αὐτὰς διὰ τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας. δὲν ἐγνώριζε τὴν ὑποκρισίαν, ἀλλ' ἐξέθετε παρηρησίᾳ τὰς πεποιθήσεις. δὲν ἦτο διπλοῦς, ἀλλὰ φρονῶν ὡς ἄνθρωπος καὶ φιλόσοφος καὶ ἄλλα διδάσκων ὡς χριστιανὸς πρὸς τὸν λαὸν «*τὰ μὲν ἔσω φιλοσοφῶν τὰ δὲ ἔξω φιλομυθῶν*» κατὰ τὸν Πηλουσίου Ἀμφιλόχιον. Ἐνεφανίσθη καὶ ὁ Ἀλεξ. Λυκουργος κρατῶν ἐν ἀρχῇ τὴν γραμμὴν ταύτην, ἀλλ' ὠπισθοχώρησεν ἔπειτα ἀναγκασθεὶς ὑπὸ τῆς ἱεραῆς συνόδου, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἑκτασιν τῆς θεοπνευστίας ἐν ταῖς Γραφαῖς ². Ἐντεῦθεν ὁ κληρὸς τοῦ ἀνδρὸς ἦτο ἡ ἀειφυγία, νὰ μὴ τελεσφορῇ εἰς μέρος τι ἐπὶ πολὺν χρόνον καὶ ἡ σφοδρὰ κατ' αὐτοῦ ἐπίθεσις τῶν ἡμι-

1. Τὸ παρ' ἐμοὶ τῆς βιβλιοθήκης μου ἀντίτυπον ἔχει ἐν τέλει σύγχρονον τὸ ἐξῆς σημεῖωμα: «*Ἀὕτη ἡ βίβλος ἐκ τῶν τοῦ Διονυσίου, ὅπερ οὐκ ἄλλα ἔχει, εἰ [μὴ] μόνον ἄπερ παρά τινων κέκλοφε...*». Ἀπίστευτον τὸ ὑπονοούμενον ἐνταῦθα, ὅτι τὰ μόνα ἔχοντα ἐνταῦθα ἀξίαν εἶναι τὰ κλοπιμαῖα, ὡς λέγεται τοῦτο, ὡς φρονῶ, περὶ τοῦ Εὐγενίου, ὁποῖον ἔπος φέγγεν ἕρκος ὁδόντων! Ἀξιοανάγνωστος εἶναι ἡ ἀπολογητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγενίου, ἡ μαρτυροῦσα τὰς περὶ τὰ θεῖα ἐνασχολήσεις αὐτοῦ (βλ. παρὰ Βρεττῶ Νεοελλ. Φιλολ. Α', σ. 126-136). Τοιοῦτον καὶ τὸ κατὰ τῶν ψευδοφιλοσόφων καὶ τῶν ἐπιθραστῶν τῆς ἀμωμῆτου ἡμῶν πίστεως «*Σπαρτίον ἐντριτον*» καὶ δὴ καὶ ἡ «*Φιλόθεος ἀδολεσχία*» καὶ ἄλλα πολλά. Κατὰ Λατίνου δὲ ἡσχολήθη δι' ὄλου τοῦ βίου του.

2. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἡσχολήθημεν ἐν ἐκτάσει εἰς τὸν Ε'—Σ' τόμον τῆς «*Θεολογίας*» εἰς τρία ἄρθρα ἀντικρούσαντες τὸν καθ. Δημ. Μπαλάνον παριστάνοντα τὸν κλεινὸν ἱεράρχην διπλοῦν. Αἱ ἐξηγήσεις αὐτοῦ πρὸς τὴν Σύνοδον ἀναφέρονται εἰς τὰς λέξεις, δι' ὧν προσεπάθησε νὰ συμβιβάσῃ τὸ πνεῦμά του.

μαθῶν, οἵτινες ἤλεγχον αὐτὸν διὰ τὰς φιλοσοφικὰς αὐτοῦ θεωρίας. Ἄνη φιλόσοφος, Δημήτριος ὁ Χαντζερῆς, κρίνων τὸ φιλοσοφικὸν τούτου σύστημα γράφει: «Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἄνδρες σοφώτατοι καὶ φιλανθρωπώτατοι ἐπεχείρησαν εἰς ταῦτὸν τὴν θρησκείαν τῆ φιλοσοφία συνάψαι, ἐν οἷς καὶ ὁ ἔξοχος Λεῖβνίτιος, ἀλλ' ἤσσανα ἑαυτῶν εἰπόντες ἀπῆλλαξαν φύσει γὰρ ἀδύνατον τὸ πρᾶγμα. Καὶ παρ' ἡμῖν δὲ σοφὸς τις ἀρχιερεὺς καὶ διδάσκαλος, Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις, τῷ Λεῖβνιτίῳ ἴσως ἐπόμενος πολλαχοῦ ἐπειράθη τὰς τῶν ἱερῶν γραφῶν ῥήσεις φιλοσοφικοῖς δόγμασι συμβιβᾶσαι. πολυμαθέστατος ὁ ἀνὴρ καὶ ἐκ παντὸς τρόπου προθυμούμενος τοὺς Ἑλλήνων παῖδας ὡς δυνατὸν πλεῖστα διδάξαι. καὶ δὴ τὴν ἀστρονομίαν βουλόμενος διδάξαι, ἀλλ' ὡς ἔοικε τὸν ληρώδη ζῆλον καὶ τὰς διαβολὰς τῶν τότε ἀντιπάλων εὐλαβούμενος, ὑπεισηγείτο μὲν λαθραίως πως τὸ ἀστρονομικὸν σύστημα τὸ ὑπὸ τοῦ Κοπερνίκου ἐπινοηθὲν ὑπὸ δὲ τοῦ Κεπλερίου καὶ Γαλιλαίου καὶ Ἀλλεвиῦ ἀναπτυχὲν καὶ ὑπὸ τοῦ μεγάλου Νεύτωνος δαιμονίως καὶ ἐπιστημονικῶς ἤδη ἀποδειχθέν, ἀλλ' ἐν τῷ φανερωῷ, τοιούτων ἀνδρῶν λελησμένοις, τολμᾷ ἀντικρὺς αὐτὸ διαψεύσαι, τοὺς σακκοφόρους μᾶλλον φοβούμενος ἢ Τύχωνα τὸν περιώνυμον ἀστρονόμον μιμούμενος. Διὰ δειλίαν σὺν παράτολμος γίνεται καὶ τὴν ἀλήθειαν λατρεύων τῷ ψεύδει ἐκουσίως ἐμμένει, ὡς μαρτυρεῖ σαφῶς τὸ «Περὶ τοῦ συστήματος τοῦ παντὸς» πόνημα. καὶ ὁ ἀνὴρ ἱκανώτατα καὶ τὰ τοῦ Βάκωνος ἐγίνωσκεν, ὅς ἄλλα τε πολλὰ εἶπεν, ἐν δ' αὐτοῖς καὶ τόδε, ὅτι βλάσφημον ἂν εἶη καὶ ἀνόσιον πρᾶγμα ψεῦδος ὑπὲρ θεοῦ ἐθέλειν λέγειν. ἀλλὰ τοιοῦτοι οἱ καρποὶ τῶν προθυμουμένων τὰ ἀσυμβίβαστα καὶ τὰ ἀσύγκλωστα συγκλῶσαι» (Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' Ἑλλησι φιλοσοφίας (τοῦ Α, Schwegler) (σ. σμῆ'). Ὁ γράφων ταῦτα ἀδικεῖ μεγάλως τὸν Εὐγένιον καὶ φαίνεται συνεχίζει τὸ κατ' αὐτοῦ πάθος τοῦ συγγενοῦς πατριάρχου Σαμουήλ. Αἱ νεώτεραι τῆς ἀστρονομίας ἐξελίξεις ἀπέδειξαν ἥλιον φαεινότερον τὴν ὀρθότητα τῶν σκέψεων τοῦ Ἑλλήνος φιλοσόφου καὶ παραπέμπω εἰς ὠραίαν πραγματείαν. «Ἡ ἀστρονομία ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ Εὐγένιος Βούλγαρης» ὑπὸ Δ. Κωτσάκη, Ἀθήναι 1939 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Δελτίου τῆς Ἑλλ. Μαθημ. Ἐταιρείας. τόμ. ΙΘ', Β', Γ'). Οὕτως ὁ χρόνος ἀξιάγει τὴν φήμην τοῦ ἀνδρός¹.

1. Τὸν γεράσιμον ἔπαινον πλέκει αὐτῷ ὁ Οἰκονόμος ἐξ Οἰκονόμων ἐν «Ἐπισημειώσει εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου Εὐγενίου τῷ αψῆ' ἐκφωνηθέντα λόγον ἐν τῷ πατριαρχείῳ τῆς Κηπόλεως κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου», ἧς ἡ ἀρχή: «Ταῦτα καὶ τοιαῦτα ἐρρητόρουν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῆς Κηπόλεως ὁ τῆς ἐκκλησ. χοροστασίας μεγαλόφωνος ἐκεῖνος ἱερακῆρυξ καὶ διδάσκαλος, ὑψηλὸς μὲν γενόμενος ἀπὸ τῆς εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς, λαμπρὸς δὲ τὴν θείαν καὶ ἀνθρωπίνην σοφίαν, πολλὸς δὲ τοῖς τῶν λόγων δέμασι καὶ τῶν θείων πατέρων γνήσιος ὁπαδός». Τὰ σωζόμενα ἐκκλησ. συγγράμματα, τόμ. Α', Ἀθήναι 1862, σ. 521.

Ὁριγένους ἡ περὶ τοῦ παραδείσου ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία, τὸ φρόνημα τῆς ἐκκλησίας ὑπὲρ τῆς κατὰ γράμμα ἐρμηνείας.

Ἡ σχέσις τῆς θεολογίας πρὸς τὴν φιλοσοφίαν δὲν πρέπει νὰ ᾖ ἄλλη ἢ σχέσις κυρίας καὶ δεσποίνης πρὸς θεραπαινίδα. Ὁ Ὁριγένης ἠθέλησε νὰ ἔχη ὁδηγὸν εἰς τὰ δόγματα τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τότε ὁ χριστιανισμὸς δὲν θὰ ἦτο πλέον νέα θρησκεία, ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία μετενδυομένη αὐτόν, ἤτοι μετημφιεσμένος ἑλληνισμὸς. Ἐκ τούτου παραχθεὶς ἐθεώρησε τὰ πάντα ἐν τῇ Γραφῇ σύμβολα καὶ ἐπειράθη δι' ἀλληγορικοῦ τρόπου νὰ ἐρμηνεύσῃ. Ὡσαύτως ἐν προκειμένῳ γράφει : «Ὅταν ἀναγινώσκοντες ἀναβαίνωμεν ἀπὸ τῶν μύθων καὶ τῆς κατὰ γράμμα ἐκδοχῆς ζητῶμεν τίνα τὰ ξύλα ἔστιν ἐκεῖνα, ἃ ὁ Θεὸς γεωργεῖ, λέγομεν, ὅτι οὐκ ἔνι αἰσθητὰ ξύλα ἐν τῷ τόπῳ»¹. Ὅπως καὶ ὁ παράδεισος κατ' αὐτὸν δὲν εἶναι αἰσθητός· ὅθεν ἐρμηνεύων τὸ «καὶ ἔθετο αὐτόν (τὸν Ἀδὰμ) ἐν τῷ παραδείσῳ» διατείνεται : «Οἱ ἀναγεννώμενοι διὰ τοῦ θείου βαπτίσματος ἐν τῷ παραδείσῳ τέθεινται τοῦτέστιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐργάζεσθαι τὰ ἔνδον, ὄντα ἔργα πνευματικά» (αὐτ. σ. 100). καὶ τὸ Ἐδέμ ἡδὺ μεταφράζει! Ἄλλ' ἀντικρούει αὐτόν ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας ὧδε ; «Ἐὰν δὲ τὸν Παράδεισον μὴ τοῦ κόσμου εἶναι μέρος λέγῃς, μηδὲ ἐν αὐτῷ γεγονέναι, μηδὲ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ περὶ αὐτοῦ «κατέπαυσεν ὁ Θεὸς» γεγράφθαι, ἀλλ' ὑπερκόσμιον χωρίον, πῶς γήινον ἐκεῖ πλάσας τὸν ἄνθρωπον εἰσήγαγεν ; Πῶς δὲ ἐκεῖ «ἔπλασεν ὁ Θεὸς ἔτι ἐκ τῆς γῆς πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ», ὅπου τὸν ἄνθρωπον καὶ γυναῖκα, καὶ «ἤγαγεν αὐτὰ πρὸς αὐτόν ἰδεῖν τί καλέσει αὐτὰ» ; πῶς ξύλον θανατηφόρον καὶ ἀπατεῶν ὄφεις ἐκεῖ ; Οὐκοῦν λογίξεσθω πᾶς, ὅτι οὐκ εἰς τὸν οὐρανόν, ἀλλ' ὄντως καὶ ἐν τῇ γῇ πεφύτευται· ἔστι γὰρ τόπος Ἀνατολῆς καὶ χωρίον ἐκλογῆς»². Ἄλλ' ἀξιομελέτητον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Σιναΐτου παρατιθέμενον ἐκ τοῦ Ἀγκυρωτοῦ τοῦ Ἐπιφανίου μέρος (στ. 540-1), οὗ ἡ ἀρχὴ ἀνατρέπει ἄρδην τὰ τοῦ Ὁριγένους. «*Εἰ οὐκ ἔστιν ἐπὶ τῆς γῆς ὁ παράδεισος καὶ οὐκ ἀληθῆ τὰ ἐν τῇ Γενέσει γεγραμμένα, ἀλλ' ἀλληγορεῖται, οὐδὲν ἀληθεύει τῆς ἀκολουθίας πάντα ἀλληγορούμενα.* «Ἐν ἀρχῇ γάρ, φησί, ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα». ταῦτα οὐκ ἔστιν ἀλληγορούμενα, ἀλλ' ὁρώμενα, καὶ τὸν ἄνθρωπον ἐν ἀληθείᾳ ὄντα ποιήσας ὁ Θεὸς ἔθηκεν αὐτόν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς. «Ὁ δὲ παράδεισος, φησί, ἐν Ἐδέμ κατὰ ἀνατολὰς πηγῆ δὲ ἀνέβαιεν ἐξ Ἐδέμ», καὶ οὐκ εἶπε κατέβαινεν, ἵνα μὴ νοήσωμεν ἐν οὐρανῷ εἶναι τὴν Ἐδέμ...» Καθορίζων δὲ ὁ πατὴρ ἐπακριβῶς τὴν χώραν καὶ τοὺς ἀρ-

1. Πατρ. Migne, τόμ. IB', στ. 100A.

2. Ἀναστασίου Σιναΐτου ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις ἐν Migne τόμ. 89, στ. 541 B, «Διον. Ἀλεξ. ἐκ τῶν κατὰ Ὁριγένους», ἐρωτ. ΚΙ'. «Αἰσθητός ὁ παράδεισος ἢ νοητός, φθαρτός ἢ ἀφθαρτός ;

δεύοντας τὸν παράδεισον ποταμούς, ὅπερ ἀποτελεῖ σπουδαίαν μαρτυρίαν, συμπεραίνει : «*Εἰ τοίνυν οὐκ ἔστι παράδεισος αἰσθητός ἐπὶ τῆς γῆς, πάντως οὐδὲ πηγὴ οὐδὲ ποταμός, οὐ τέσσαρες ἀρχαί, οὐδὲ ουκῆ, οὐδὲ ξύλον. Εἰ οὐκ ἔστι ξύλον, οὐκ ἔστιν. Εὗρα φαγοῦσα. εἰ οὐκ ἔστι Εὗρα, οὐδὲ Ἀδάμ, καὶ εἰ οὐκ ἔστι Ἀδάμ, οὐδὲ ἀλληγορεῖται λοιπὸν πάντα κατὰ θεήλατον Ὠριγένην*»¹.

Ἄλλὰ πρὸ αὐτῶν καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἀναιρῶν τὰ σαθρὰ τοῦ Ὠριγένους καὶ Φίλωνος ἐπιχειρήματα ἔγραφε ταῦτα :

«*Οἶδα νόμους ἀλληγορίας... τοῖς παρ' ἐτέρων πεπονημένοις περιτυχόν, ἃς οἱ μὴ καταδεχόμενοι τὰς κοινὰς τῶν γεγραμμένων ἐννοίας τὸ ὕδωρ οὐχ ὕδωρ λέγουσιν, ἀλλ' ἄλλην τινὰ φύσιν καὶ φυτὸν καὶ ἰχθῦν πρὸς τὸ ἑαυτοῖς δοκοῦν ἐρμηνεύουσι... ἐγὼ δὲ χόρτον ἀκούσας χόρτον νοῶ... ὁ μοι δοκοῦσι μὴ συνειδότες τινὲς παραγωγῆς τισι καὶ τροπολογίαις σεμνότητά τινα ἐκ τῆς οἰκείας αὐτῶν διανοίας ἐπεχείρησαν τοῖς γεγραμμένοις ἐπευφημίσαι· ἀλλὰ τοῦτό ἐστιν ἑαυτὸν σοφώτερον ποιῶντος τῶν λόγων τοῦ πνεύματος καὶ ἐν προσποιήσει ἐξηγήσεως τὰ ἑαυτοῦ παρεισάγοντος. Νοεῖσθω τοίνυν ὡς γέγραπται*»².

Ἡ αὐθαίρετος ἀλληγορία ἤρξατο ἀπὸ τῶν Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων, παραγνωρίζοντων τὴν ἱστορικὴν τῆς Π. Διαθήκης ἐννοίαν, δι' αὐτῆς δὲ καθίστατο αὕτη συμβολικὸν βιβλίον. Ταύτην ἐν Αἰγύπτῳ μὲν εἰσήγαγον οἱ Θεραπευταὶ καὶ ἐν Παλαιστίνῃ οἱ Ἑσσαῖοι, ἔξαιρέτως δὲ υἱοθέτησε τὴν ἀλληγορίαν ὁ Φίλων. Οἱ δὲ ἄμιοροι ἑλληνικῆς παιδείας Ἰουδαῖοι ἦσαν δουλικῶς προσκείμενοι τῷ γράμματι, ἀνθρωποὶ τῶν τύπων, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀναμιζαντες καὶ ἰδέας ἀλλοτριῶς ἀπετέλεσαν τὴν *θηρησκευτικὴν φιλοσοφίαν*, ἣν ἐφήρμοζον πρὸς ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν. Οὕτω προήλθεν ὁ *συγκρητισμὸς ὡς προῖόν τῆς ἀλληγορίας*. Ὁ Φίλων δέχεται μὲν ἐνιαχοῦ τῆς Βίβλου καὶ τὴν κατὰ γράμμα ἐννοίαν, ἣν «*ῥητὴν ἀπόδοσιν*», «*ῥητὴν ἐρμηνείαν, ἐν φωναῖς ἀπόδειξιν*», ὀνομάζει, ἀλλὰ τὰ μέρη ταῦτα ἰδιαίτους τοῖς ἀπαιδευτοῖς, ἴδιον δὲ τῶν σοφῶν εἶναι ἢ πνευματικὴ θεωρία τῆς θείας φύσεως, ἢ ὑπὸ τὰς λέξεις κεκρυμμένη ἀλληγορικὴ ἐννοία, ἢ ψυχὴ τῆς Γραφῆς, ἣν ὀνομάζει «*δι' ὑπονοιῶν ἀπόδοσιν*» «*διὰ τύπων καὶ συμβόλων ἀπόδειξιν*», «*ἀλληγορίαν*» (Περὶ γεωργίας) 22). Κατ' αὐτὸν τὰ πρόσωπα τῆς *Πεντατεύχου* εἶναι *σύμβολα τρόπων, ἰδιοτήτων τῆς ψυχῆς*. Ὁ Ἀδάμ σύμβολον τοῦ γηίνου ἀνθρώπου καὶ τοῦ νοῦ (Νόμων ἱερὰ ἀλληγορία 1, 29, 30), ὁ Κάϊν τῆς φιλαυτίας, ὁ Ἀβελ τῆς εἰς Θεὸν ἀφοσιώσεως, ὁ Ἐνώχ τῆς ἐλπίδος (περὶ Ἀβραάμ 2), ὁ Ἐνὼς τῆς μετανοίας (αὐτ. 3), ὁ Νῶε τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀναπαύσεως (αὐτ. 5), ὁ Ἀβραάμ τῆς διδασκαλίας, δι' ἧς ἡ ψυχὴ γίνε-

1. Ὠριγένης εἰς τὴν Γένεσιν Μigne τόμ. 11, 12, 17 (βλ. κατωτ.)

2. Εἰς τὴν Γένεσιν Ὁμιλία Γ' 9, παρὰ Μigne τόμ. 29, στ. 370 καὶ 1886-1896. Πρβλ. καὶ τόμ. 30, στ. 61.

ται σοφῆ, ὁ Ἰσαὰκ τῆς δσιότητος, ὁ Ἰακώβ τῆς ἀσκήσεως (περὶ τῶν μετανομαζομ. 2, 14, περὶ θυσιῶν Κάιν καὶ Ἀβελ 2, 36), ὁ Ἰωσήφ τῆς πολιτ. φρονήσεως (περὶ Ἰωσήφ 1), ὁ Μωϋσῆς τύπος τῆς δικαιοσύνης, εὐσεβείας καὶ ἡ ὑψίστη παράστασις τοῦ προφ. πνεύματος, ὁ Ἀαρὼν τοῦ λόγου, ὁ Φαραὼ τῆς ἀθέου δόξης (π. Νομ. ἱερ. ἀλλ. 3,4). Ἡ ἀλληγορία ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὰ ζῶα καὶ εἰς τὰ πτηνά. Ὅπως ἐπὶ Πλουτάρχου καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν εἶχε καταντήσει ἡ ἑλλ. θρησκεία συμβολικῆ, ἰδεολογικῆ, οὕτω καὶ ἐπὶ Φίλωνος ἡ ἑβραϊκῆ. Οὗτος τὴν κατὰ γράμμα ἑρμηνείαν θεωρεῖ μυθώδη πολλάκις (ὁποία πλάνη!) διὸ ἀποφεύγει τὰς περὶ τοῦ θείου ἀνθρωποειδεῖς ἐκφράσεις καὶ πᾶν τὸ ἀπᾶλλον πρὸς τὴν φιλοσ. περὶ θεοῦ θεωρίαν. Ἡ μόνη ἱστορικῆ ἀλήθεια κατ' αὐτὸν εἶναι ἡ δημιουργία, τὰ δὲ καθέκαστα αὐτῆς εἶναι σύμβολα ὑψηλῶν ἰδεῶν. Ἡ περὶ τοῦ Ἀδάμ ἱστορία, περὶ τοῦ παραδείσου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ δένδρων, περὶ τοῦ ὄφραως καὶ τῆς ἐξώσεως ἐκ τοῦ παραδείσου, εἶναι μεστὴ συμβόλων ὑψηλῶν ἀληθειῶν, οὕτω καὶ ὁ κατακλυσμός! Μόνον ἀπὸ τῶν πατριαρχῶν, φρονεῖ, ἀρχεται ἐν μέρει ἡ ἱστορικῆ καὶ κατὰ γράμμα ἔννοια τῆς Βίβλου'. Ἐκ τῶν τοῦ Φίλωνος λοιπὸν μυθεῖς ὁ Ὠριγένης προέβη εἰς τὰ ἄκρα θεωρήσας τὰ πάντα ἀλληγορούμενα τῇ καθαυτῇ καὶ σαφεῖ ἔννοιά τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης ὑποβαλὼν ὑπερανθρώπινα μυστήρια εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἐγένετο ἀντικείμενον διασυρμού ὑπὸ τοῦ Πορφυρίου, ὡς ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος: «τῆς δὲ μοχθηρίας τῶν ἰουδαϊκῶν γραφῶν οὐκ ἀπόστασιν, λύσιν δὲ τινες εὐρεῖν προθυμηθέντες ἐπ' ἐξηγήσεις ἐτόρποντο ἀσυγκλώστους καὶ ἀναρμόστους τοῖς γεγραμμένοις... αἰνίγματα γὰρ τὰ φανερώς παρὰ Μωυσεῖ λεγόμενα εἶναι κομπάσαντες καὶ ἐπιθειάσαντες ὡς θεοπίσματα πλήρη κρυφίων μυστηρίων διὰ τε τοῦ τύφου τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς καταγοητεύσαντες ἐπάγουσιν ἐξηγήσεις»².

Τοιαύτην ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν, ἀπομακρύνουσαν ἡμᾶς τελείας ἀπὸ τοῦ πνεύματος τῶν Γραφῶν, μόνον οἱ αἰρετικοὶ ὑπεσθῆριζον. Ἐν τῇ Διαλέξει Ἀρχελαίου κατὰ Μάνεντος ἀναγινώσκομεν: «Περὶ δὲ τοῦ παραδείσου, ὃς καλεῖται κόσμος... ἔστι δὲ τὰ φυτὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἐπιθυμία καὶ ἄλλαι ἀπάται διαφθεῖρουσαι τοὺς λογισμοὺς τοῦ ἀνθρώπου' τὸ δὲ ἐν τῷ παραδείσῳ

1. Βλ. E. Stein, Die allegorische Exegese des Philo aus Alexandria. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttest. Wissen. 51) σ. 6. Οὗτος γράφει ὅτι ὁ Φίλων ἀγνοῶν τὴν ἑβραϊκὴν ἠντλησεν ἐξ ἄλλων τὴν περὶ τῶν ἀλληγορικῶν παράδοσιν καὶ προσπαθεῖ ν' ἀνακαλύψῃ τὸν ὑψιστον θεὸν ἐν μυστικαῖς καὶ θεοσοφικαῖς ἰδέαις, τοὺς θεοὺς τῶν Ἑλλήνων δεχόμενος ὡς σημεῖα καὶ σύμβολα τῆς φύσεως.

2. Ἐκκλησ. ἱστορ. VI, 19 εἶναι μέρος ἐκ τοῦ τρίτου κατὰ χριστιανῶν βιβλίου τοῦ Πορφυρίου, ὅστις γνωρίσας νέος τὸν Ὠριγένην ἐθαύμασε τὴν πολυμαθειαν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διέσυρεν αὐτὸν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἀλληγορίας ὡς σημειοῦται ὁ Εὐσέβιος: «μηδὲν μηδαμῶς φαῖλον ἔγκλημα τοῖς δόγμασιν ἐπιβαλεῖν δυνηθεὶς ἀπορία λόγων ἐπὶ τὸ λοιδορεῖν τρέπεται καὶ τοὺς ἐξηγητὰς ἐνδιαβάλλειν, ὧν μάλιστα τὸν Ὠριγένην» (VI, 19).

φυτόν, ἔξ οὗ γνωρίζουσι τὸ καλόν, αὐτὸ ἐστὶν ὁ Ἰησοῦς, ἡ γνῶσις αὐτοῦ ἢ ἐν τῷ κόσμῳ, ὁ δὲ λαμβάνων διακρίνει τὸ καλὸν καὶ τὸ πονηρόν»¹. Ἐκ τῶν ἁγίων πατέρων ὁ Γρηγ. Νύσσης ἀπριεῖ εἶχετο τῆς ὠριγενείου γνῶμης, «ἄβδην δὲ μὴ τόπον τινὰ οὕτως ὀνομαζόμενον οἴσθε, ἀλλὰ τινα κατάστασιν ζωῆς ἀειδῆ καὶ ἀσώματον, ἣ τὴν ψυχὴν ἐμβιοτεύειν» (ἔκδ. Παρισίων, σ. 220). Τοῦτο ἀκριβῶς κατὰ γράμμα ὑποστηρίζει καὶ ὁ Εὐγένιος². Ἄλλ' αἱ τοιαῦται εἰς ὑπερβολὴν ἀλληγορικὰ ἐρμηνεῖται ἀπεδοκιμάσθησαν ἀνέκαθεν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ αἱ γνῶμαι ἐν τῇ φιλολογίᾳ αὐτῆς διηρέθησαν, ὁ Φίλων, Παπίας, Εἰρηναῖος, Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος, Πάνταϊνος, Κλήμης ὁ Στρωματεύς, ὁ Νύσσης Γρηγόριος, Ἀναστάσιος Ἀντιοχείας (Λύγ. Β' εἰς τὴν Ἑξαήμερον) γράφουσι περὶ πνευματικοῦ παραδείσου ἢ περὶ διττοῦ πνευματικοῦ καὶ σωματικοῦ. Ὁ δὲ θεῖος Ἀμβρόσιος σὺν τῷ Ἰουστίνῳ, ἀφοῦ εἶπον περὶ αἰσθητοῦ παραδείσου καὶ δένδρων καὶ ὑδάτων ἐπιφέρουσι τὸ τοῦ Ἰεζεκιήλ³. Ὡς ἐκ στόματος αὐτοῦ ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς ἀναφέρει «αἰσχρὸν εἶναι ἔλεγον τὸ φάσκειν τὴν μακαρίαν τε καὶ προσκυνητὴν τοῦ θεοῦ τητα σὺν τῷ δικαίῳ ληστῇ εἰς ἑρυστὸν παράδεισον εἰσελθεῖν καὶ τὸν μακάριον Παῦλον ὡσαύτως ἐν ἑρυστῷ παραδείσῳ ἀκουσαί, ἅπερ ἐν τῷ τρίτῳ οὐκ ἤκουσεν οὐρανῷ» (Migne 158, στ. 801-4). Ὁ μοναχὸς Ἡσαΐας ἠρώτησεν «Εἰ χρὴ προσέχειν τοῖς λέγουσιν, ὅτι φθαρτός ἐστιν ὁ παράδεισος καὶ ὅτι μετὰ τὸν σταυρὸν αὐτίκα οὐκ εἰσῆλθεν εἰς αὐτὸν ὁ ληστής» καὶ ὁ Γλυκᾶς ἀπήντησε διὰ τῆς θ' ἐπιστολῆς, ἣν ἄλλοι κώδικες γράφουσι λόγον

1. «Τῶν ἱερῶν συνόδων νέα δαφιλεστάτη συλλογή». Τόμ. Α', σ. 127. Ὁ Τερτυλλιανὸς εἰς σύγγραμμα ἀπολεσθὲν ἐπραγματεύετο περὶ παραδείσου βλ. ad Marcionem V, 12, Apolog. κεφ. 47.

2. Ὁ Ὠριγένης ἐπιμόνωσ διίσχυρίζετο: «Τίς οὕτως ἡλίθιος ὡς οἰηθῆναι τρόπον ἀνθρώπου γεωργοῦ τὸν θεὸν πεφυτευκένας παράδεισον; καὶ τί δεῖ πλείω λέγειν τῶν μὴ πάνυ ἀμβλείαν (τὴν διάνοιαν ἐχόντων) μυρία ὅσα δυναμένων συναγαγεῖν γεγραμμένα μὲν, οὐ γεγενημένα δὲ κατὰ λέξιν» (Περὶ ἀρχῶν Δ', 15). Λαμπρὸν πραγματεῖαν περὶ Ὠριγένους ἔγραψεν ὁ ἀρχιμ. Βασ. Γεωργιάδης ὁ ἔπειτα οἰκουμ. πατριάρχης ἐν Ἐπιπλ. ἀλλοθ. Πορτοβ. Β', τόμ. Α', 1885, σ. 3 ἔ 8 ἔ καὶ δὴ 11—13· καὶ λέγει περὶ τοῦ Ὠριγένους ὅτι ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ ἐγκλωπιθῇ τὴν ἀλληγορίαν τὰ ἀσυμβίβαστα καὶ ἀπροσδιόνυσα τῆς ἀγ. Γραφῆς (σ. 2. ἔ.).

3. ΚΗ, 12, «τάδε λέγει κύριος κύριος, σὺ ἀποσφράγισμα ὁμοιώσεως καὶ στέφανος (=πλήρωμα) κάλλους ἐν τῇ τρυφῇ τοῦ παραδείσου τοῦ θεοῦ ἐγεννήθης, πᾶν λίθον χρηστὸν ἐνδεδύσαι, σάρδιον καὶ τοπάζιον» (ἀριθμῆι τοὺς 12 πολυτίμους λίθους). ΛΑ', 8 καὶ κυπάρισσοι τοιαῦται ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ θεοῦ καὶ αἱ πίττες οὐχ ὅμοιαι ταῖς παραφυάσιν αὐτοῦ... πᾶν ξύλον ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ θεοῦ οὐχ ὁμοιωθῆ αὐτῷ ἐν τῷ κάλλει αὐτοῦ. 9' διὰ τὸ πλῆθος τῶν κλάδων αὐτοῦ καὶ ἐξήλωσαν αὐτὸν τὰ ξύλα τοῦ ποραδείσου τῆς τρυφῆς τοῦ θεοῦ». Περιγραφήν θαυμασίαν τοῦ νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ (χρᾶτα) παραδείσου ἔκαμε καὶ ὁ Φίλων (βλ. «Περὶ τῆς Μωσαϊκῆς κοσμοποιίας» τόμ. Ι, ἔκδ. Ἐρλάγγης, σ. 104) ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ὁ Σατωβριάν, «Μάρτυρες» Βιβ. ΙΙΙ ἐν ἀρχῇ.

διὰ τὴν ἕκτασιν (στ. 800-832), παρατάσσω τὰς γνώμας τῶν πατέρων, ὡς πρᾶττει πάντοτε, καὶ καταλήγει εἰς τὴν τοῦ Θεοδώρητου, ἥτις εἶναι καὶ ἡ σπουδαιότερα: «*ἄφθαρτος ἦν ὁ παράδεισος· εἰ μὴ γὰρ τοῦτο ἦν, οὐκ ἂν ὁ Θεὸς τιμῆσαι βουλόμενος τὸν ἀνθρώπον ἔθετο*»¹. θεωρεῖ δὲ αὐτὸν κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον «*τόπον ὑπερφέροντα τῆς ὄλης κτίσεως ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ ἀνθρώπου, ἐν περιόπτῳ κείμενον, ἀνεπισκόπητον διὰ τὸ ὕψος, εὐόρατον, οὐ λαίλαψ, οὐ πρηστήρ, οὐ χάλαζα, οὐ χειμερινὴ πῆξις, γῆ πίων καὶ μαλακῆ, κατάρρυτος ὕδασι γονιμοτάτοις*»² διὸ καὶ δὲν κατεκλύσθη ὑπὸ τοῦ κατακλισμοῦ, ὡς εἰς τὸ ὑψηλότερον τῆς γῆς μέρος εὐρισκόμενος. Ἐποῦ δὲ εἶναι ἄφθαρτος «*καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πάντα φυτὰ φθορᾶς εἶναι ὑπέκρευα*». Εἰς τὴν γνώμην ταύτην στερεῶς ἐπιμένει ὁ Γλυκάς διατεινόμενος, ὅτι ἄλλος παράδεισος δὲν ὑπάρχει: «*ὄν γὰρ ἡ τοῦ πρωτοπλάστου παράβασις ἔκλεισε, τοῦτον ἢ τοῦ ληστοῦ μετάνοια ἀνέφξεν*»³ καὶ οὗτος εἶναι ἐπίγειος· διὸ καὶ ἐπάγεται: «*Μὴ τοίνυν ἐν οὐρανοῖς παράδεισον ἕτερον φύτευε*» (αὐτ. στ. 801-804). Ἐν ἀρχῇ ἄφθαρτος ἦν ὁ Ἀδάμ, ἄφθαρτος καὶ ὁ παράδεισος καὶ τὰ ἐν αὐτῷ φυτὰ, μετὰ δὲ τὴν παράβασιν πάντα ὑπέκλυσαν εἰς τὴν φθοράν. Τοῦτο ἀναπτύσσει ἐν τῇ Β' ἐπιστολῇ διὰ πολλῶν (στ. 660-713). Ὁ Μ. Ἀθανάσιος πρὸς Ἀντίοχον αἶρει θαυμασιῶς πᾶσαν ἐν προκειμένῳ ἀντίρρησιν (στ. 704).

Ἐν κώδικι Μετεώρων τῆς Μεταμορφώσεως, ἀριθ. 105, τοῦ ΙΖ' αἰῶνος φ. 32^α «Περὶ παραδείσου» γράφει τὰ ἐξῆς ἀνώνυμος συγγραφεὺς: «*Ὁ παράδεισος οὐκ ἔστιν ἔσω εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γῆν, ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ Ὠκεανοῦ* (φ. 326) *ποταμοῦ ἄντικρυ τοῦ τόπου, ὅθεν ὁ ἥλιος ἀνατέλλει, καθὼς γέγραπται...* (πρβλ. Ἡσιόδ. Ἔργ. Ἡμέρ. 162, Ὀδ. δ 569). «*Ἔστι δὲ ὁ παράδεισος τόπος τετραγωνιαίος (sic), εὐωδῖαν ἔχων παμμεγέθη· οὐκ ἔχει δὲ φθαρτόν, ὡς τινες φάσκουσι, ἀλλὰ καθὼς μὲν ἡμεῖς νοητοὶ καὶ αἰσθητοὶ, ἐκ ψυχῆς νοεῶς καὶ σώματος, οὕτω νόει τὸν παράδεισον, φυτὸν παντοίων εἰδῆ (sic) κεκτημένον καὶ φωταυγῶν πληρούμενον* (φ. 33^α)*· αἱ δὲ δῶραι ἄφθαρτοι κατὰ τὰς ἡμετέρας ψυχάς...* Ἐν τῇ πύλῃ τούτου ἔστιν ἡ βρύσις τοῦ Ὠκεανοῦ περικρατοῦσα μυλίων τί διάστημα· τὰ δὲ ἐκεῖσε σύνορα καλοῦνται μαδιὰμ καὶ οἱ ἐκεῖσε πλησιάζοντες καλοῦνται μαδιναῖοι».

Παραδοξολογίαι τῶν νεωτέρων — Ὁ φιλόσοφος Ἔγγελος καὶ τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα — Τὸ ξύλον τῆς γνώσεως — Ἐπίδρασις τοῦ Ὠριγενισμοῦ εἰς τὸ γερμανικὸν πνεῦμα — Περίεργος θεωρία τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων.

Ὁ Ἔγγελος ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐπιστημονικοῦ σταδίου ἐξέδοτο δύο θρησκευτικὰ ἔργα, τῷ 1795 τὸν «*Βίον τοῦ Ἰησοῦ*» καὶ τῷ 1796 τὴν «*Κριτικὴν*

1. Εἶναι καὶ ὁ Θεοδώρητος ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἔλυσαν τοιαύτας ἀπορίας (βλ. Migne 80, στ. 120-141). τὸ προκειμένον ἀναφέρεται εἰς τὴν κ' ἐρώτησιν: «*Τινὲς ἐν οὐρανῷ φασὶ τὸν παράδεισον εἶναι*» (στ. 121). «*Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς... εἰς τὴν Γένεσιν*».

τῆς ἰδέας τῆς *θρησκείας*», μετὰ θάνατον δὲ οἱ μαθηταὶ τοῦ ἔδημοσίευσαν τὴν «*Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας*»¹. Ἐνταῦθα ἐξετάζει τὴν ἐξέλιξιν τῆς θρησκείας, ἥτις διήλθε τρία στάδια, τὴν φυσικὴν (τῶν Ἰνδῶν καὶ Κινέζων), τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀτόμου (Ἕλληνες, Ρωμαῖοι) καὶ τὴν ἀπόλυτον *θρησκείαν* τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὗτος ὡς περιεχόμενον ἔχει τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν, πᾶσαν ἀλήθειαν, ὅπερ τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ἔχει ἐν τῇ γνώσει ἑαυτοῦ (σ. 254, 351). Κατὰ τὸν Ἐγελον ἄρα «ἡ θρησκεία εἶναι γνώσις τῆς ὑπερτάτης ἀληθείας, ἥτις ἀκριβέστερον ὀρίζεται ὡς τὸ *ἐλεύθερον πνεῦμα*» (σ. 358)· ἀλλ' ἐνταῦθα ἀναγνωρίζομεν τὸν μαθητὴν τοῦ Καντίου, ὅστις εἶναι ὁ πατὴρ τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου», ἄλλαις λέξεσι τοῦ ὀρθολογισμοῦ². Ὅτε τῷ 1793 ἐκκυκλοφόρησε τὸ ἐπαναστατικὸν ἔργον τοῦ «*Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἀπλοῦ λόγου*», ἐξηγέρθη αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ἐναντίον του· διότι ἀπεδείκνυεν, ὅτι ναὶ μὲν ἡ θρησκεία θεμέλιον ἔχει τὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ τότε αὕτη δὲν κινεῖται, δὲν δύναται νὰ κινήται ἐλευθέρως, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ φόβου, ὃν ἐμπνέει ἡ διδασκαλία τῆς θρησκείας. Κατὰ ταῦτα ἡ «ὑπερβατικὴ μέθοδος» κατέληξεν εἰς τοῦτο, ὅτι *πέραν* τῆς ἐπιστημονικῆς πείρας διὰ τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν ἄλλη οὐδία ὡς ἀντικείμενον τοῦ σκέπτεσθαι, δὲν ὑπάρχει, εἰμὴ μόνον ἡ ἰδέα, τὸ αἴτημα, ἡ δεοντολογία. ἀλλὰ ταῦτα, ὡς ἐκτὸς τῆς ἐμπειρίας κείμενα, ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν, οὕτως αἴρεται ἡ θρησκευτικὴ ἠθικὴ, ἐφ' ἧς ὁ χριστιανισμὸς ὡς ἀποκεκαλυμμένον δόγμα στηρίζεται. Οὕτως ὁ Ἐγελος μεταλαμπαδεύει εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο τὰς πεπλανημένας τοῦ διδασκάλου ἀρχάς, καίτοι κατεπολέμησεν αὐτὸν εἰς τὸ περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ ἐκκεντρικὸν σύστημα, ὡς γράφει ὁ Λογοθέτης (σ. 358). Τὴν παρέκβασιν ταύτην ποιοῦμαι διὰ νὰ παρενείρω τὰς περὶ παραδείσου καὶ τῶν πρωτοπλάστων παραδοξολογίας τοῦ Ἐγέλου, αἰτινες ἐγένετο κακὴ ὑπὸ τῶν δοκησιόφων ἀφετηρία καὶ κυκλοφοροῦσι μέχρι σήμερον καὶ ἐντὸς δυστυχῶς τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐκκλησίας. «Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ, γράφει, τὴν πρόοδον τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως δι' ἀγῶνος καὶ πόνου καταμικρὸν συντελουμένην. Τὸ κατ' ἀρχάς ὁ ἀνθρώπος διάγει βίον βοσκηματώδη, (δηλ. ἐν τῷ παραδείσῳ!), ἀλλ' ὕστερον ἀποξενοῦται τῆς φύσεως, προέρχεται εἰς τὴν αὐτογνωσίαν καὶ ἀνυψοῦται κατ' ὀλίγον εἰς τὸ πνεῦμα. Ἡ περὶ πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων διήγησις τῆς Γραφῆς εἶναι ἐμφαντικὴ τῆς

1. Διεξοδικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου τούτου παρὰ τῷ κ. Λογοθέτῃ, «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου», Ἀθῆνα 1939, σ. 333 ἔ. ἐνταῦθα ἐξετάζονται αἱ πρὸς τὴν θρησκείαν σχέσεις καὶ αἱ δοξασαὶ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου.

2. Ὁ πολὺς Κάντιος διερωτᾷται: ὑπάρχει μεταφυσικὴ, ἥτις πέραν τῆς φυσικῆς περιοχῆς γνώσις, ἣν ἐκτὸς πάσης ἐμπειρίας λαμβάνομεν διὰ τῆς νοήσεως, ἥτις τοῦ «καθαροῦ λόγου»; Ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα τῆς νοήσεως εἶναι ὑπερβατικά (προηγούμενα τῆς ἐμπειρίας), δὲν εἶναι κἄν ψυχολογικά, εἶναι προὑποθέσεις καθιστώσαι δυνατόν τὴν γνώσιν διὰ τῆς αἰσθήσεως, νοήσεως καὶ τοῦ «λόγου» (γνωσιολογικὸν πρόβλημα).

ὑψηλῆς ταύτης ἀληθείας. Τὸ κατ' ἀρχὰς ἠγνόει ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν καὶ οὐδεμίαν εἶχεν ἐπίγνωσιν τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλ' ὁ ὄφις πειράζει τὴν Εὐάν· «ἐὰν φάγητε, εἶπεν, ἀπὸ τοῦ ἀπηγορευμένου καρποῦ οἱ ὕφθαλμοὶ ὑμῶν θὰ διανοιχθῶσι καὶ θὰ εἰσθε ὡς θεοὶ γινώσκοντες τὸ καλὸν καὶ τὸ πονηρὸν». Ὁ Ἀδὰμ φαγὼν ἀπὸ τοῦ καρποῦ ἀπέβαλε τὴν ἀθωότητα καὶ τὴν ἀρχῆθεν εὐτυχίαν· πλὴν ὁμως δὲν ἠπατήθη ὑπὸ τοῦ ὄφραως, διότι ἐκτίσασα τὴν σκέψιν καὶ γνῶσιν. θὰ μοχθῆ μὲν καὶ θὰ πάσχη, ἀλλὰ θὰ ἐλπίζῃ εἰς τὸν θρίαμβον. *Ἡ στιγμή τῆς πτώσεως εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς προόδου*¹. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Κύριος ὡμολόγησεν, ὅτι ὁ Ἀδὰμ προσέλαβε μεγάλην δύναμιν. «Ἰδοὺ, εἶπεν ὁ Θεός, ὁ Ἀδὰμ γέγονεν ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν» Γεν. γ', 22². Αὕτη εἶναι ἡ αἰδιος καὶ ἀναγκαία ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. ὁ ἄνθρωπος ἐξέρχεται τῆς πρώτης ἀγνοίας καὶ ἀνυψοῦται εἰς τὰς ἀντιθέσεις τῆς σκέψεως, ὧν διαλυομένων μανθάνει τέλος τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Εἶναι προωρισμένος, ἵνα διὰ μέσου τοῦ φλοιοῦ διαγινώσκῃ τὸν πυρῆνα τῆς πραγματικότητος. πρὸς τοῦτο χρῆζει σκληρᾶς ἐργασίας, θὰ ἄρῃ τὸν σταυρὸν καὶ ὕστερον θὰ δρέψῃ ἄνθη, σταυρὸς καὶ ῥόδον εἶναι συναφῆ³. Κατὰ τὸν ἀείμνηστον διδάσκαλον ἡμῶν Καρολίδην τὴν ἀπόλυτον τοῦ δόγματος ἀλήθειαν δὲν ἠρῆθησαν καὶ οἱ διαπρεπέστεροι τῶν φιλοσόφων ἱστορικῶν καὶ αὐτοὶ οἱ ἐν μέρει ὀρθολογοῦντες ἠναγκάσθησαν νὰ ὁμολογήσωσιν ἐμμέσως τὴν μεγάλην ἀλήθειαν τὴν ὑπολανθάνουσαν ἐν ταῖς παραδόσεσιν ἐκείναις περὶ τοῦ θείου καὶ ἰδεώδους πνευματικοῦ βίου τῶν πρωτοπλάστων καὶ ἀναφέρει τὸν Γερμανὸν φιλόσοφον καὶ θεολόγον Ἰωάννην Huber, τακτικὸν ἐν Μονάχῳ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καθηγητὴν τῆς φιλοσοφίας. Οὗτος εἶναι ὁ ἐξεγεφθὲς μετὰ τοῦ Döllinger κατὰ τοῦ ἀλαθίτου τοῦ πάπα καὶ γράψας πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ φιλοσοφίαν τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (1859) ὡς καὶ τὸ σπουδαῖον ἔργον: «Lessing und Kant im Verhäl-

1. Ἐπιθεὶ περὶ τούτων τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων: «Εἰς τὴν ε' ἡμέραν τῆς κομποποιίας καὶ εἰς τοὺς πρωτοπλάστους καὶ εἰς τὸ ξύλον τῆς γνώσεως καὶ εἰς τὴν ἐν παραδείσῳ διατριβήν» Migne τόμ. 56, στ. 484-498. καὶ κώδ. 274, φ. 55α—58β τῆς μονῆς Διονυσίου «Τίς ἢ ἐν τῷ παραδείσῳ ζῶῃ καὶ τί τὸ ἀπηγορευμένον ἐκεῖνο ξύλον» καὶ φ. 65α—65β περὶ παραδείσου (βλ. κατωτ.).

2. Τοῦτο θεωρεῖται ὡς εἰρωνικῶς λεχθέν· διὸ καὶ ὁ Ἐμμ. Ροΐδης ἀπολογούμενος, ὅτε ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἀφορίσθη διὰ τὸν γνωστὸν λίβελλον εἶπεν, ὅτι ὁ Θεὸς πρῶτος μετεχειρίσθη τὴν σάτυραν. Βλ. τὴν ἐμνησίαν τοῦ Φωτίου, ἐνθ' ἄνωτ. στ. 168 καὶ Θεοδώρητου Migne 80, στ. 141 καὶ τοῦ Μαξίμου: «Πρὸς τίνα εἶπεν ὁ Θεός; «Ἰδοὺ Ἀδὰμ γέγονεν ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν»; 90, στ. 413.

3. «Φιλοσ. τῆς θρησκείας» εἰς τὸν 15-16 τόμον τῶν ἀπάντων τοῦ Ἐγέλου σ. 285 ἔ. 287, 293. Νύξιν τῆς θεωρίας ταύτης καὶ παρὰ Λογοθέτη σ. 364-5 σημ. 4. Ἐν σελ. 384: «παράδοξον ὅτι ὁ Θεὸς ἀπηγόρευσε τὴν γνῶσιν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ γνωρισμα τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ πρέπει νὰ ληφθῆ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι ἐπικίνδυνον δῶρον, διότι ἡ γνῶσις, ἡ συνείδησις ποιεῖ τὸ τὸ πνεῦμα, ὅπερ εἶναι ἐλεύθερον, εἰς δὲ τὴν ἐλευθερίαν ἐπιτρέπεται τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν».

tnis zur relig. Bewegung des 18. Jahrh. 1864. Προσεθέσαμεν ταῦτα πρὸς ἀπόδειξιν τῆς βαρῦτητος τῆς γνώμης αὐτοῦ, ἣν παραλαμβάνει ὁ Καρολίδης ἐκ τοῦ «Wissenschaftliche» Tagesfragen. Αὕτη ἐν τῇ «Παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ» του, Τόμ. Α', Εἰσαγωγή, πληροὶ 5 μεγάλας σελίδας. Ἡμεῖς παραθέτομεν ὄδω ὀλίγας μόνον γραμμάς: «Τὸ εἰδύλλιον, τὸ περὶ τοῦ εὐδαίμονος τόπου (τοῦ παραδείσου), ἐν ᾧ ἐπήρξεν ἡ κοιτὶς τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς καὶ αἱ ποιητικαὶ παραδόσεις περὶ χρυσοῦ τινος αἰῶνος.. περιέχουσι λείψανόν τι πραγματικῆς ἀληθείας.. πιστεύομεν, ὅτι ὡς ὅρος ἀπαραίτητος τῆς διατηρήσεως καὶ προαγωγῆς τοῦ νεαροῦ γένους πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀγαθὴ τις φύσις καὶ τις διὰ τοῦ δεσμοῦ τῆς συγγενείας εἰρηνικὴ συμβίωσις τῆς πρώτης οἰκογενείας... ἀλλ' ὅμως ἡ φιλοσοφία δὲν θέλει δυνηθῆ πάντως ν' ἀρνηθῇ τὴν βαθεῖαν ἀλήθειαν τὴν ἐγκειμένην ἐν ταῖς περὶ τοῦ κληρονομικοῦ ἀμαρτήματος παραδόσειν... Ἐξ ὁρμῆς ἄρα θρησκευτικῆς καὶ ἔξ ἠθικῆς ἐπιγνώσεως ἐγεννήθησαν αἱ παραδόσεις ἐκεῖνα ὡς τις αὐτόματος φιλοσοφία, μόνον δὲ ἐπιπόλαιός τις καὶ πάσης ιδέας κενὸς ὀρθολογισμὸς δύναται νὰ παρανοήσῃ τίς τε παραδόσεις καὶ τὴν βαθεῖαν τούτων ἔννοιαν... Τοῦτο εἶναι τὸ ἐξαγόμενον τῆς αἰωνίου ἱστορικῆς ἐπιγνώσεως ἡμῶν καὶ τὸ ἐξαγόμενον τοῦτο νοεῖται ὅλως κατὰ τὴν ἔννοιαν ἠθικῆς τινος καὶ ἐπὶ θεογονίας στηριζομένης περὶ τοῦ κόσμου θεωρίας»¹. Οἱ ἄκρως ὀρθολογισταί, οἱ πᾶν τὸ ὑπερφυσικὸν ἐν τῇ Γραφῇ ἀρνούμενοι, οἱ ζυγομετροῦντες τῇ κοσμικῇ σοφίᾳ, ἧτις «μωρία παρὰ τῷ Θεῷ» λογίζεται, τὰς μεγάλας τοῦ χριστιανισμοῦ ἀληθείας, ἀντλοῦσι πάντοτε ἐκ τοῦ Ὡριγένους, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι αἰρεσιάρχαι· ἀλλ' οἱ θεόσοφοι τῆς ἐκκλησίας πατέρες καὶ διδάσκαλοι «τὸν κατάρατον εὐρόντες Ὡριγένην εἰς μυθικὰς τραγωδίας πᾶσαν ἀλληγορήσαντα τὴν ἑξαήμερον, μηδέ τι κατὰ γράμμα νοήσαντα - τὸν γὰρ Ἀδάμ καὶ τὸν παράδεισον ἀσωμάτους ἐκενολόγησε, τὰ λοιπὰ δὲ πάντα νοητῶς ἐξελάβετο - τὰς ἀλληγορίας ἀφέντες τὰ εἰς τὴν ἑξαήμερον αὐτῶν συντάγματα κατὰ τὸ γράμμα καὶ πᾶν σοφῶς ἐκλαβέσθαι διανοήσαντο» (Γλυκᾶς ἐνθ' ἄνωτ. 809 Β). Τὰ «συντάγματα» ταῦτα τῶν διδασκάλων, οἵτινες ζωηροτέραν παρέστησαν τὴν παράδοσιν ὡς ἐγγύτερον πρὸς τὰ πράγματα ὑπάρχοντες, ἠγνόησαν τελείως οἱ σοφοὶ τοῦ κόσμου. Θὰ ἀναφέρωμεν ἓνα τῶν πατερῶν τούτων, ὅστις εἶναι διάσημος ὡς μοναδικὸς φυσιολόγος ἐν τῇ ἀρχαιότητι, περὶ οὗ γράφει ὁ αὐτὸς Γλυκᾶς: «Παραχωρεῖται λοιπὸν ὁ Ἀδάμ, ἀπτεται τοῦ φυτοῦ, γυμνοῦται, παραχωρῆμα τοῦ παραδείσου ἐξόριστος γίνεται. Τί τὸ ἐπὶ τούτοις; Οἱ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ διανοίγονται ὀφθαλμοί, κἀντεῦθεν ὀρᾷ καθαρῶς οἶον ἀγαθὸν ἐστὶν ἢ τῆς ἐντολῆς φυλακῆς καὶ ὅσον αὐτὸς κακὸν ἢ ταύτης παραβάσις· οὐδὲ γὰρ τὸ φυτὸν ἐκεῖνο, καθά φησιν Ἰώσηπος καὶ Νεμέσιος ὁ Ἐμέσης ἐπίσκοπος, τοιαύτην εἶχε φύσιν,

1. Ἐκδοσις Ἀθηνῶν 1926, σ. 257-261. Παρομοίαν πρὸς τὸν Ἐγγεγονὸν γνώμην εἶχε καὶ ὁ Schiller αὐτ. σημ. 1 τῆς σ. 260-1 καὶ ὁ Herder 261.

ὥστε τοῖς ἀπτομένοις φρόνησιν ἐνίεναι τοῦ τὸ καλὸν εἰδέναι καὶ πονηρόν. Εἰ γὰρ ξύλον αὐτὸ γνώσεως ἢ ἀγία κατονομάζει Γραφή, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο καὶ τοιαύτην κεκτῆσθαι δύναμιν, εἵπομεν' ἀλλ' ἐπειδὴ περὶ αὐτὸ γέγονε τῆς ἐντολῆς ἢ παραβάσις καὶ ἐξ ἐκείνου λοιπὸν ἐπεισηλθε τῆς ἀμαρτίας ἢ γνῶσις καὶ ἀλοχύνῃ, διὰ τοῦτο τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην ἐδέξατο. Ἔθος γὰρ τῇ ἀγίᾳ Γραφῇ ἐκ τῶν συμβαινόντων πραγμάτων ἐπιτιθέναι καὶ τὰ ὀνόματα (πρβλ. «ὔδωρ ἀντιλογίας»)... Οὕτω καὶ τὸ φυτὸν ἐκείνο, τὸ γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ, οὐ γνῶσιν εἶχεν, ἀλλ' ὅτι πᾶς ἀμαρτάνων εἰς γνῶσιν ἔρχεται τοῦ εἰδέναι, ὅτι καλὸν μὲν τὸ ὑπακούειν, κακὸν δὲ τὸ παραβαίνειν ἐστίν...» (στ. 205 - 8). κοινὴ εἰς τοῦτο πάντων τῶν πατέρων ἢ συμφωνία, ὅτι τὸ δένδρον ἢ ξύλον ἦν τοιοῦτον καὶ οὐδὲν ἕτερον¹. Ἐξαίρεσιν ποιεῖται ὁ Θεολόγος Γρηγόριος καὶ εἶναι μοναδικὴ ἢ γνώμη του. Οὗτος εἰς λόγον «εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν καὶ εἰς τὸ Πάσχα» ἔγραψε τὰ ἐξῆς: «τὸ δὲ ξύλον τῆς γνώσεως οὔτε φυτευθὲν ἀπ' ἀρχῆς κακῶς ἦν, οὔτε ἀπαγορευθὲν φθονερῶς, ἰλλὰ καλὸν μὲν ἦν εὐκαίρως μὴ μεταλαμβανομένοις — θεωρία γὰρ ἦν τὸ φυτόν, ὡς ἢ ἐμὴ θεωρία, ἣς μόνοις ἐπιβαίνειν ἀσφαλὲς τοῖς τὴν ἕξιν τελειότεροις — οὐ καλὸν δὲ τοῖς ἀπλουτέροις ἔτι καὶ τὴν ἔφρουν λιχνοτέροις, ὥσπερ οὐδὲ τροφὴ τελεία λυσιτελῆς τοῖς ἀπαλοῖς ἔτι καὶ δεομένοις γάλακτος». Ἴσως ἢ τελειότης τοῦ Ἀδάμ ἦν ἢ θέωσις, ἣν ἔμελλε νὰ λάβῃ δι' ἣν καὶ ἐκτίσθη, ὡς ὁ ἅγιος Μάξιμος: «εἰς τοῦτο ἡμᾶς πεποίηκε Θεός, ἵνα γενώμεθα θείας κοινωνοὶ φύσεως καὶ τῆς αὐτοῦ ἀιδιότητος μέτοχοι καὶ φανῶμεν αὐτῷ ὅμοιοι κατὰ τὴν ἐκ χάριτος θέωσιν, δι' ἣν πᾶσα τε τῶν ὄντων ἢ σύστασις ἐστὶ καὶ διαμονὴ καὶ ἢ τῶν μὴ ὄντων παραγωγή καὶ γένεσις»². Ἐξαίρεσιν ὀνόμασα τὴν γνώμην τοῦ Ναζιανζινοῦ, διότι τινὲς ἐξέλαβον αὐτὴν κλίνουσαν πρὸς τὸν ὀριγενισμόν, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται' ἀλλ' ἐὰν ἐμβαθύνῃ τις εἰς τὸ νόημα θὰ ἐννοήσῃ, ὅτι δὲν πρόκειται

1. Ἀθανασίου πρὸς Ἀντίοχον διδασκαλία σ. 65. Πρβλ. Θεοδορήτου ἐπισκόπου Κύρρου, «Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς» Migne 80, στ. 124. «Τὸ ξύλον τῆς ζωῆς καὶ τὸ ξύλον τοῦ εἰδέναι καλὸν καὶ πονηρόν, νοητὰ χρῆ λέγειν ἢ αἰσθητὰ»; καὶ στ. 129: «Τί ἐστὶ διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δύο»; καὶ Ἀμφιλόχια Φατιῦ τομ. 101, στ. 132. «Τί ἐστὶ τὸ «διηνοίχθησαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοὶ» καὶ πῶς ἢ παράβασις ἰσχὺν ἔσχε διανοίγειν τοὺς ὀφθαλμούς;» καὶ ὁ θεὸς Μάξιμος, ὁ ὁμολογητής: «Τί ἐστὶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς καὶ τὸ ξύλον τῆς γνώσεως»; Migne 90, στ. 409 - 413. ὁ Νύσσης Γρηγόριος εἰς τὴν Ἐξαήμερον «Τίς ἢ ἐν τῷ παραδείσῳ ζωὴ καὶ τί τὸ ἀπηγορευμένον ξύλον»; 44, στ. 197.

2. Κεφ. μβ' τῆς Γ' ἑκατοντάδος τῆς θεολογίας. Ἐπίδρασιν τῆς γνώμης τοῦ Γρηγορίου βλέπομεν καὶ εἰς τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνὸν γράφοντα: «τὸ δὲ τῆς ζωῆς ξύλον ἔχον ἐνέργειαν ζωῆς πραγματικὴν τοῖς τῆς ζωῆς ἀξίοις καὶ τῷ θανάτῳ οὐκ ἀποκεκλιμένοις μόνοις, ἐδόξιδμον». Κεφ. κη' τοῦ Β' βιβλ. περὶ πίστεως. Περιεργον εἶναι καὶ τὸ τροπάριον τῶν καθισμάτων τοῦ Μ. Εὐθυμίου, Ἰανουαρίου 20: «Τοῦ γνωστικοῦ γὰρ ξύλου γευσάμενος, ὅσιε, μοναζόντων ἐδειχθῆς διδάσκαλος ἔνθεος».

περὶ ἀλληγορίας, ἐφ' ὅσον πρὸς ὑπαρκτὸν ὃν προσομοιάζει τὸ «φρυτευθὲν» φυτόν, πρὸς τὸ ἐγὼ του· κατὰ ταῦτα τὸ θεωρία ἐρημνευτέον ἄξιον θέας, περιεργίας ἀντικείμενον¹. ἀλληγορικὴν ἐκδοχὴν θὰ ἀνέμενέ τις παρὰ τοῦ Γρηγ. Νύσσης, ὅστις, ὡς γνωστὸν, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀπαλλαγῆ τελείως ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὡριγένους. Ἄλλ' αὐτὸς φιλοσοφεῖ οὕτως: «Καλοῦμεν δένδρον τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν, καλὸν μὲν διὰ τὸ κεκρυφθαι τὴν ἁμαρτίαν τῷ τῆς ἡδονῆς δελεάσματι, πονηρὸν δὲ ὅτι εἰς κακὸν λήγει πέρας τὸ νῦν εἰς καλὸν σπουδαζόμενον· οὔτε οὖν ἐκ Θεοῦ τὴν ὑπαρξιν ἔχει ἡ κακία, οὔτε γενομένη, ὡς γίνεται, διαρκεῖ τῇ ὑποστάσει πρὸς τὸ αἰδίων· οὐ γὰρ ἐκ Θεοῦ ὁ πληθυσμὸς τῆ κακία, ὡς οὐδὲ ἐξ ἀλλήλων ἐστὶν ἡ τοῦ γένους τῶν ἡμίονων διαδοχὴ ἐχουσῶν φύσιν ἄγονον καὶ ἐπαμφοτερίζουσαν, ἀλλ' αἰεὶ κενοτομεῖ τὸ ζῶον ἢ φύσις. τὸ μὴ ὂν ἐν τῇ κτίσει δι' ἑαυτῆς παρασοφιζομένη καὶ παρεισάγουσα... εἰ γὰρ πάντα ὅσα ἐποίησεν ὁ Θεὸς κατὰ λίαν, ἡ δὲ ἡμίονος ἔξω τοῦ καταλόγου τῶν ἐν κτίσει γεγονότων ἐστὶ, δῆλον ἂν εἶη, ὅτι πρὸς κακίας ἔνδειξιν τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπὸ τῆς ἱστορίας εἰληπται, ἥτις καρπὸς ἐστὶ τοῦ ἐπαμφοτερίζοντος ἐκείνου ξόλου, ὃ καλὸν καὶ πονηρὸν ὀνομάζει ὁ λόγος· ὡς γὰρ οὐ συντηρεῖ δι' ἑαυτῆς ἑαυτὴν ἢ τῶν ἡμίονων φύσις, οὕτως οὐδὲ ἡ κακία μένει κατὰ τὸ διηνεγὲς ἢ αὐτὴ φυλασσομένη, ἀλλὰ πάντοτε γίνεται ἄλλη ὑπ' ἄλλου ζωογονουμένη, ὅταν τὸ εὐγενὲς καὶ γαῦρον τῆς ἐν ἡμῖν φύσεως πρὸς ἐπιθυμίαν τῆς ὀνώδους καὶ ἀλόγου συζυγίας κατολισθήσῃ»· (εἰς τὴν ἐπιγραφήν τοῦ ΝΑ΄ Ψαλμοῦ).

(Συνεχίζεται)

1. Τοιαύτην σημασίαν εὐρίσκει τις καὶ παρὰ τοῖς κλασσικοῖς συγγραφεῦσι· βλ. τὴν τελευταίαν ἐκδοσιν (1951) τοῦ Greek - English Lexicon τοῦ Liddell-Scott, τ. Α', σ. 797.